

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ÜNİTERYANİZM'İN DOĞUŞU
VE
BUNU ETKİLEYEN DİNİ FAKTÖRLER**

(Doktora Tezi)

İsmail YILMAZ

**Danışman
Prof.Dr. Günay TÜMER**

Bursa - 1994

**T.C. YÜSEKÖĞRETİM KURULU
BİLİM, YAKIN DOĞU ÜNİVERSİTESİ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
1994**

32086

İÇİNDEKİLER

Sayfa

KISALTMALAR	I
ÖNSÖZ	II
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZM (UNITARIANISM)'İN DOĞUŞUNU ETKİLEYEN DİNİ FAKTÖRLER

1- Teslis Aleyhtar Teolojik Akım Olarak Üniteryanizm	22
2- İhtilafların Kaynağı: Pavlus Hristiyanlığı ve Teslis Doktrini	25
3- İlk Dönem Teslis Aleyhtarlığı	32
a- Ebiyonizm (Ebionism)	32
b- Monarşyanizm (Monarchianism)	36
c- Aryanizm (Arianism)	38
4- Protestan Reformu Dönemi Teslis Aleyhtarlığı	42
a- Anabaptizm (Anabaptism)	43
b- Sozziniyanizm (Socinianism)	47
c- Üniteryanizm'in Çıkışı	48
5- Üniteryanizm'in Doğuş ve Gelişmesinde Teslis Karşıtı Akımların Rolü	49

İKİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZM'İN DOĞUŞU (VE GELİŞMESİ)

1- Üniteryanizm'in Başlangıcı ve Michael Servetus (1511-1553)	53
2- Üniteryanizm'in Ülkelere Göre Doğuş ve Gelişme Süreci	64
a- Polonya'da Üniteryanizm ve Faustos Socinus (1539-1604)	64
b- Transilvanya-Macaristan'da Üniteryanizm ve Francis David (1510-1579)	72
c- İngiltere'de Üniteryanizm ve John Bidle (1615-1662)	80
d- Amerika'da Üniteryanizm ve William Ellery Channing (1780-1842)	87
3- Üniteryanizm'in Günümüzdeki Durumu	90
4- Üniteryanizm'in İnanç Yapısı	92
5- Üniteryanizm'e Göre Sakramentler	95
SONUÇ	96
KAYNAKLAR	98

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
D.C.R.	: A Dictionary of Comparative Religion
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
D.R.E.	: A Dictionary of Religion and Ethics
E.A.	: The Encyclopaedia Americana
E.B.	: Encyclopaedia Britannica
Ed. by.	: Edited by
E.R.	: The Encyclopedia of Religion
E.R.E.	: Encyclopaedia of Religion and Ethics
H.U., I	: A History of Unitarianism I (Socinianism and Its Antecedents)
H.U., II	: A History of Unitarianism II (In Transylvania, England and America)
İ.İ.E.	: İslâmi İlimler Enstitüsü
s.	: Sayfa
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tr. by.	: Translated by
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
U.S.A.	: United States of America
v.d.	: Ve devamı.

ÖNSÖZ

Dinler Tarihi bilim dalında, çeşitli dinlerle ilgili pek çok çalışmalar yapılmıştır. Odak noktasında İsa Mesih'in kişiliği yer alan Hristiyanlık da bunlardan birisidir.

Hristiyan dininin tarihi süreci içerisinde, İsa Mesih'in kişiliğinin hangi konumda bulunduğu tesbitiyle ilgili olarak farklı arayışlar olmuş ve bu arayışlar farklı yorumlar ortaya çıkarmıştır. Bu yorum farklılıkları da, Hristiyanlar arasında zaman zaman teslis doktrini benimsen ya da bu doktrine karşı mücadele eden dini akımların teşekkül etmesine neden olmuştur.

Tez konusu olarak ele alınan Üniteryanizm, Hristiyanlık tarihi içerisinde ortaya çıkmış ve günümüzde de devam eden, teslis doktrini karşıtı dinî bir akımdır. Pavlus tarafından temeli atılmış teslis doktrini esas alan Hristiyan dinî mensupları arasından çıkan bu muhalif akım, tevhid anlayışını esas alan İslâm dinî mensupları için oldukça dikkat çekicidir.

Tanrılaştırılmış bir İsa Mesih modeli sunan teslis doktrinine muhalif olan Üniteryanizm'in hangi şartlar ve sebepler içerisinde doğduğu, prensiplerinin neler olduğu, gelişme süreci, günümüzdeki durumu ilgi çekici ve merak edilen bir konudur.

Araştırma konusu olarak Üniteryanizm'in seçilmesinin bir nedeni de, bizzat Hristiyan dinî atmosferinde doğması ve gelişmesidir. Bu teolojik akım, teslis doktrini genel hatlarıyla değerlendirme konusunda bizleri subjektiflikten kurtarmakta; aynı zamanda bir dini, kendi bünyesinden çıkan bir akımın ortaya koyduğu önemli ipuçlarıyla tanımak fırsatını vermektedir.

Üniteryan akımın öncülerinin, görüşlerinden dolayı teslisçi kilise mahkemeleri tarafından yargılanmaları, diri diri yakılarak cezalandırılmaları ve zaman zaman da Muhammedîler olarak adlandırılmaları dikkat çekici diğer bir husustur.

Araştırmanın ilk kısımlarında, tarihler belirtilirken, milattan sonrasını ifade eden "M.S." ilavesinde bulunulmuş; ancak ilerleyen bölümlerde, tarihler sıkça tekrarlandığından bu uygulamadan vazgeçilmiştir. Ayrıca dipnotlardaki eser ve yazar isimleri özellikle

ilk seferinde tam haliyle bildirilmişse de, çoğu zaman kısaltılarak yazılmış ve bu kısaltmalar ayrı bir liste halinde araştırmaya ilave edilmiştir.

Üniteryanizm'i, doğuşuna etken dinî faktörler ve gelişim süreci açısından ele alan bu araştırmanın ülkemizde ilk olduğu ayrıca belirtilmelidir.

Bu çalışmanın hedefine ulaşarak konuyla ilgili başka araştırmalara ışık tutması temenni olunur.

İsmail YILMAZ

GİRİŞ

Araştırmaya konu olan Üniteryanizm (Unitarianism), İsa Mesih'in kişiliğiyle adeta bütünleştirilen Hristiyan dininin¹ mensupları arasında vücut bulmuş ve "teslis doktrini"² hakkındaki karşıt görüşleriyle temayüz etmiş teolojik bir akımdır.³

Özellikle Tanrı'nın "bir"liği ve İsa'nın ilâhlaştırılmayacağı gerçeğinden hareketle, baskıcı ve zulmedici otoritesini Engizisyon mahkemeleriyle⁴ kurumlaştırmış olan doktrinel teslise dayalı Hristiyan kitle arasından sıyrılabilmeyi başaran bu teolojik akımın, objektiflik ilkesine bağlı kalarak, araştırmaya konu edilmesindeki etken tercih sebebi, itiraf etmek gerekir ki, her yönüyle "tevhid esasını" ön plana çıkartan bir dinin⁵ mensubu olmaktır.

Älemdeki düzenli işleyişin Tanrı'nın "bir"liğine bağlı olduğu; dinî ve ahlâkî bir lider olan İsa Mesih'in asla ilâhlaştırılmayacağı; Tanrı'nın öfkesini dindirmek için İsa'nın, günahın bedelini canıyla ödediğine inanmanın merhamet sahibi Tanrı'ya karşı yapılmış çirkin

1- Tümer, Günay, Hristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem, 1.

2- Teslis doktrini, Pavlus tarafından Neo-Platonist felsefe paralelinde bir yaklaşımla Hristiyanlığa adapte edilen ve İznik Konsili'yle de formüle edilen (M. S. 325); ilâhî yapıyı "Baba Oğul ve Kutsal Ruh" şeklinde üç ayrı şahsiyete paylaştıran; Baba'nın yaratıcı, Oğul'un kurtarıcı, Kutsal Ruh'un kutsayıcı olduğunu özetle belirten temel hristiyan dini doktrindir. Bkz. Tümer, *a.g.e.*, 38 vd.; Houtin, Albert, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi" (çev. Abdurrahman Küçük), A.Ü. İ.F. Dergisi, XXV, 447; Aydın, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", A.Ü. İ.F. İ.I.E. Dergisi, V, 141; Bolay, Süleyman Hayri, "Yeni Eflatunculuk", Felsefî Doktrinler Sözlüğü, 319; Schimmel, Annemarie, Dinler Tarihine Giriş, 134.

3- Auer, J. A. C. Fagginger, "Unitarianism", E. A., XXVII, 294.

4- Adeta yargısız infaz kurumları olan Engizisyon mahkemeleri konusunda bkz. Wood, Clement, İspanya'da Engizisyon (çev. Ö. Rıza Doğrul); Wilbur, Ear Morse, A History of Unitarianism Socinianism and Its Antecedents, 53; Grimm, Harold J., The Reformation Era 1500-1650, 277; Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", A.Ü. İ.F. Dergisi, XXVII, 129; İzzetî, Ebu'l-Fazl, İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, (çev. Cahit Koytak), 36.

5- Kur'an-ı Kerim, İhlas sûresi (112) /1-4.

bir iftira olduğu gibi görüşlerle özdeşleşen Üniteryan akımın⁶ öncüsü Michael Servetus'un (1511-1553),⁷ kişisel dinî fikirleri yüzünden "müslüman" nitelendirilerek suçlanması⁸ ve diri diri yakılarak öldürülmesi⁹ gözönünde bulundurulursa, konunun ilgi çekici tarafı daha iyi anlaşılacaktır.

Üniteryanizmi doğuran ve gelişme sürecini etkileyen faktörlerin, imkânlar dahilinde, ortaya konulmasını amaçlayan bu araştırmada, ayrıntıların açıklıkla belirtilmesi için öncelikle hristiyanlık hakkında konuyla bağlantılı temel bilgilerin gözden geçirilmesi bir zorunluluktur. İsa Mesih'in doğduğu ve tebliğine başladığı dönemdeki toplumun dinî yapısı; O'nun doğumu, görevi ve kişiliği, karşılaşılan baskı ve zorluklar; İsa sonrası hristiyanlığın içine düştüğü durum; Pavlus gerçeği ve teslis doktrini; asli günah, keffaret ve fedâ anlayışları İnciller ve özellikleri; vaftiz ve evharistiya sakramentleri; uzlaştırma amaçlı konsiller ve sonuçları gibi, Üniteryan akıma anlaşırılık kazandıracak temel bilgilere bu bölümde yer verilecektir.

Konunun kapsamı doğrultusunda davranarak, birinci bölümde Üniteryanizm'in teslis doktrini karşıtı teolojik yapısına dikkat çekilecek; hristiyan toplum içerisinde ortaya çıkan gerek ilk dönemlere, gerekse sonraki dönemlere ait teslis aleyhtarlığı ve bunların Üniteryanizmin üzerindeki rollerine değinilecektir.

Yine konunun sınırlarını gözeterak oluşturulan ikinci bölümde ise, Michael Servetus'un Üniteryan akımdaki etkin rolünün ayrıntılarına girilecek ve farklı toplumlarda farklı boyutlar sergileyen hareketin gelişme süreci sunulacak; ayrıca bu teolojik akımın başlı başına bir çalışmayı gerektiren günümüzdeki durumu, inanç yapısı ve sakramentler anlayışı konularında anahatlarıyla bilgiler aktarılacaktır.

Hareketin öteden beri varolan temel karakteristik özelliklerinin sistemleştirilmesi ve kurumlarıyla birlikte düzenli organizasyonlar oluşturulması, özellikle İngiltere ve Amerika'daki lider şahsiyetlerin çalışmalarına bağlı bulunduğundan; ayrıca bu akımın tarihini

6- Auer, *a.g.e.*, 301.

7- Fulton, John F., Michael Servetus Humanist and Martyr, 45.

8- Wilbur, E. M., Our Unitarian Heritage, 59; Zweig, Stefan, The Right To Heresy Castellio Against Calvin, 121.

9- Tarrant, William George; Unitarianism, 2; Fulton, *a.g.e.*, 35.

inceleyen en yetkin bilimsel alışmalar İngilizce olarak kaleme alındığından dolayı, konusunu tarihî bir yaklaşım tarzıyla ortaya koyan bu araştırmanın önemli başvuru kaynakları İngilizce'dir.

Bu bağlamda, konuyla doğrudan ilgili başvuru kaynaklarına yer vermek gerekirse, en önemli eserin, bu alanda otorite kabul edilen¹⁰ Earl Morse Wilbur'un "A History of Unitarianism" serisi olduğu belirtilmelidir. Serinin birinci kitabı, "A History of Unitarianism - Socinianism and Its Antecedents-" başlığını taşımaktadır.¹¹ İkinci kitabın başlığı ise, "A History of Unitarianism -In Transylvania, England and America-"dir.¹² Ayrıca bu şahsın, "Our Unitarian Heritage"¹³ adlı çalışmasını da hatırlatmak yerinde olacaktır.

Teslis doktrinine karşı verdiği mücadele sonucu müslüman olmakla suçlanan ve Engizisyon tarafından verilen ceza sonucu eserleriyle birlikte yakılan Michael Servetus'un, Wilbur tarafından İngilizce'ye çevirisi yapılan "De Trinitatis Erroribus, Libri Septem" adlı eseri,¹⁴ Üniteryanizme damgasını vuran bu şahsın teslis

10- "A Bibliography of Unitarian and Universalist History", The Unitarian Universalist Pocket Guide (Ed. by Harry Barron Scholefield), 63.

11- Serinin birinci cildi olarak ta kabul edilen eser, yazarı tarafından "kırk yıllık sıkı bir çalışmanın ürünü" şeklinde nitelendirilmektedir. Wilbur, A History of Unitarianism, I, VIII; Cambridge 1945 tarihli olan eser, ilk dönemlerden itibaren başlatılan teslis aleyhtarlığını gündeme getirmekte ve özellikle Protestan Reformasyonu döneminde çeşitli Avrupa ülkelerinde de faaliyet gösteren teslis karşıtı kesimlerin mücadelesini aktarmaktadır. Michael Servetus'la ilgili bilgilere, ayrıca Sozziniyanizm konusundaki ayrıntılı açıklamalara yer veren bu eser, oldukça geniş hacimlidir (XIII + 617 s.).

12- Bu eser ise, serinin ikinci cildi şeklinde mütalaa edilmelidir. Adından da anlaşılacağı üzere, Üniteryanizm'in Transilvanya, İngiltere ve Amerika'daki tarihi konumuyla ilgili kıymetli bilgilere haizdir. Eser, X + 518 sayfadan müteşekkil ve Cambridge 1952 baskılıdır.

13- Eserin yayınlandığı tarihte (Boston 1925) Pasific Unitarian School'un idareciliğini de yürüten E. M. Wilbur, bu çalışmasını öğrencilere yönelik olarak hazırlamış ve "A History of Unitarianism" serisine oranla daha özet bilgilere yer vermiştir. XIII + 495 sayfa hacimli eser, muhtevasında Üniteryanizm'in tarihi gelişme süreciyle ilgili konuları incelemiştir.

14- Servetus'un (Serveto), teslisin hatalarına değinen ve yedi kitapçık halinde Latince yazılan bu eseri, Hagenau -Strassburg yakınlarında bulunmaktadır.- 1531 tarihinde yayımlanmıştır. Eserin ilk İngilizce çevirisi "On The Errors of The Trinity, Seven Books" başlığı altında E. M. Wilbur tarafından gerçekleştirilmiştir (Harvard Theological Studies, XVI, Harvard University Press, Cambridge 1932).

hakkındaki değerlendirmelerini bilmek açısından büyük önem taşıtmaktadır. Bu konuda bizleri aydınlatan diğer bir eser de John F. Fulton'a ait "Michael Servetus Humanist and Martyr" dir.¹⁵

İhtiva ettiği bilgilerle dikkate değer olan ve Wilbur'un serisine ilham teşkil eden Joseph Henry Allen'in, "Historical Sketch of The Unitarian Movement Since The Reformation" isimli araştırması da önemli bir kaynaktır.¹⁶

Adı, önemli Üniteryan yazarlar arasında zikredilen¹⁷ William George Tarrant'ın "Unitarianism" başlıklı eseri (London 1912), ihtiva ettiği bilgilerle dikkate değerdir.¹⁸

niteryan düşünce yapısını ortaya koyan, Ephraim Emerton'a ait "Unitarian Thought"¹⁹ (New York 1916) ve Alferd Hall tarafından yazılan "The Beliefs of A Unitarian"²⁰ (London 1947) adlı eserler, bu araştırmanın ilgili bölümlerine ışık tutmaktadır.

Bütünüyle tevhide dayalı İşlm dininin araştırmacı bir mensubu olan Muhammed 'Atu'r-Rahim'in, bilimsel araştırma ciddiyetine

15- 98 sayfadan oluşan eser, 1953 tarihinde New York'ta basılmıştır.

16- Hacmi 254 sayfayı bulan eser, hristiyan alemini derinlemesine etkileyen reform rüzgarlarının estiği dönemden itibaren Üniteryan hareketin önde gelen şahsiyetler bazında tarihi sürecini ele almaktadır (New York 1894).

17- Hall, Alfred, The Beliefs of A Unitarian, 148.

18- Hacmi küçük (XVI + 96 sayfa), ancak muhtevası oldukça zengin olan eser, Üniteryanizm'in İngiltere ve Amerika'daki yayılışını; aynı zamanda temel öğretilerini konu edinmektedir.

19- niteryan hareketin mensuplarından değerli bir ilim adamı olan yazar, bu eseri hazırlamış olduğu dönemde Harvard niversitesi'nde Kilise Tarihi profesörüdür. IX + 309 sayfa kapasiteli eser, Üniteryan düşüncede, inanç yapısı, mucizeler, insanın tabiatı, Kutsal Kitap, İsa ve fedakarlığı, Kilise, ibadet, Tanrı anlayışı gibi konuları incelemektedir.

20- Kendisi de bir Üniteryan olan yazar, eserinde: Bir yaşam biçimi olarak Üniteryanizm, niteryan inancın kökenleri, gelişme süreci, Reform hareketiyle bağlantısı, Tanrı inancı, Kutsal Kitap'ta Tanrı'nın birliği, teslis ve Yeni Ahit, Kutsal Ruh ve Yeni Ahit, Tanrı'nın kullarına olan sevgisi, Tanrı sözü, Vahiy, Kutsal Kitap ve yamılabirliği, peygamberler ve peygamberlik, İsa ve dönemi, Yusuf'un oğlu İsa, beşer İsa, mucizeler, inkarnasyon, günah ve arınma, kurtuluş, dua, dindeki otorite, kilise, toplu ibadet, sakramentler gibi oldukça ayrıntılı konulara yer vermektedir. Son bölümde de tarih içerisindeki meşhur Üniteryanların isim listesi sumulan 150 sayfa hacimli eserin, 1984-1985 ğretim yılında, değerli hocam Prof.Dr. Günay Tümer tarafından, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ğrencilerinden Hadi Adanalı ve Bülent Baloğlu Bey'lere lisans düzeyinde Türkçe'ye eviri çalışması yaptırılmıştır.

bağlı ve karşılaştırma metoduna yer verir tarzda kaleme aldığı “Jesus Prophet of Islam” isimli eseri,²¹ teslise dayandırılmaya çalışılan hristiyanlığın çıkış dönemindeki tevhidi mahiyetine ilişkin değerlendirmeleri ve Üniteryanist eğilimin de hristiyanlığın bu yönüne işaret ettiği teziyle, konuya değişik bir açıdan yaklaşım olarak dikkat çekicidir.

Araştırmada verilecek olan bilgilerin karşılaştırılması amacıyla tetkik edilen kaynaklardan John White Chadwick’e ait “Old and New Unitarian Belief” (Boston 1894) ve American Unitarian Association tarafından hazırlanan “Unitarianism, Its Origin and History” (Boston 1895), adlı eserler de burada belirtilmelidir.

Konuya alt yapı oluşturması açısından Hristiyanlık hakkında, araştırmanın boyutlarıyla bağlantılı temel bilgileri aktarma, önceden de ifade edildiği üzere, doğal bir zorunluluktur.

Bilindiği gibi İsa Mesih, uzun süre işgallere ve zulümlere maruz kaldıklarından dolayı kurtarıcı beklentisinde olan yahudi toplum içerisinde dünyaya gelmiştir.²² Yahudi şariatını tamamlama görevini yüklenen²³ ve yahudiler tarafından önce benimsenen ancak sonra reddedilen İsa’nın kişiliği, üzerine çeşitli teolojik esasların bina edildiği mucizevi doğum nedeniyle²⁴ Hristiyan dininin en önemli konusu olmuştur.

Ferisiler, Sadukiler ve Esseniler olarak üç gruba²⁵ ayrılan,

21- Üniteryan -tevhidi- görüş ve Hristiyanlık, İsa’nın tarihî konumu, Barnaba ve ilk hristiyanlar; Hermas’ın Kılavuz’u (The Shepherd of Hermas), hristiyan âleminde ilk ve sonraki dönem Üniteryanlar, mevcut hristiyanlık, Kur’an ve Hadis’te İsa gibi konulara ağırlıklı olarak yer veren eser 244 sayfadan oluşmaktadır (Norfolk 1977). İlgili çekici olan eserin üçüncü baskısı (London 1983) esas alınarak Türkçe çevirisi yapılmıştır: Bir İslâm Peygamberi Hz. İsa (çev. Kürşat Demirci), İnsan Yayınları, İstanbul 1985.

22- Renan, Ernest, İsa’nın Hayatı (çev. Ziya İshan), 23.

23- Kitab-ı Mukaddes, Matta, 5/17.

24- İsa, Allah tarafından bir mucize olarak, Kutsal Ruh’un vasıtasıyla Bakire Meryem’den doğmuştur: Matta, 1/18-25.

25- Ferisiler: Yahudi şariatının emirlerine itina gösteren, üzerlerinde bulunan Yunan ve Roma medeniyetinin etkilerine karşı gelen, Eski Ahit’te yer alan Kutsal Yasa’nın ayrıntılarına dalarak şekilciliğe dönüşen ve bu yüzden de İsa’nın eleştirilerine uğrayan bir Yahudi cemaatidir: İncil Müjde, 395; Sadukiler: Din adamları sınıfını oluşturan, işgalci Roma yönetimiyle uzlaşan, melek ve âhiret inançlarını reddeden bir Yahudi cemaatidir: a.g.e., 399; Esseniler: Eski Ahit’e

dönemin yahudi toplumunun gündeme getirdiği “kurtarıcı Mesih’in yakında doğacağı” şayiaları üzerine kral Herodes, Beytlehem²⁶ ve civarında doğacak olan tüm erkek çocuklarının öldürülmesini emrettiyse de, ilahî uyarıyla ailesi tarafından Mısır’a götürülmesi sonucu İsa Mesih, bu karardan kurtulmuştur.²⁷ Vaftizci Yahya (Peygamber) tarafından vaftiz edilen ve hemen sonrasında Kutsal Ruh vasıtasıyla “Allah’ın Oğlu” olarak takdis edilen İsa,²⁸ ilâhî bir mucizeyle hastaları, felçlileri, yaralıları tamamen iyileştirerek dikkatleri üzerinde toplamış²⁹ ve çevresinde toplanan insanlara mutluluğun yollarını gösteren tebliğine başlamıştır.³⁰ O, bu insanlara, Eski Ahit’te yer alan Kutsal Yasa’yı veya peygamberleri yıkmaya geldiğini sanmamalarını, bilakis tamamlamaya geldiğini özellikle belirtmiş,³¹ vaazlarında takip ettiği metot ve kullandığı ifadeleriyle herkesi kendisine hayran bırakmıştır.³²

Allah’ı içtenlikle sevmek ve insanları kendimiz gibi gözetmek ilkelerini ön plana çıkarmış olmasına rağmen³³ hem bazı yahudi geleneklerini terkettiği³⁴ hem de yahudi din adamlarının menfaatini zedelediği için isyan ve küfür suçlamalarına mâruz kalmış;³⁵ hayatında bir kere bile zabıta tarafından rahatsız edilmediği halde³⁶ yahudilerin sürekli kışkırtmalarıyla, bilinen kanlı çarmıh olayı vukua

uygun dini hayat yaşamak amacıyla çöllere yerleşen, kadınlara yer vermeyen, cinsellikten uzak kalan, zenginliği küçümseyerek fakirliği tercih eden, küçük yaşlardaki çocukları evlatlık edinerek kendi hayat tarzları doğrultusunda yetiştiren ve bu yolla varlıklarını sürdüren, Romalı yönetime içten içe başkaldırma hazırlıklarında bulunan Yahudi cemaatidir: ‘Ata ur-Rahim, Jesus Prophet., 21-25; Campbell, R. J, The Life of Christ, 57-63.

26- Beytlehem, Kudüs yakınlarında bulunan Yahudiye bölgesi sınırlarında yer almaktadır. Bkz. İncil Müjde, 401.

27- Matta, 2/1-23.

28- Kitab-ı Mukaddes, Markos, 1/9-11.

29- Matta, 4/24.

30- Matta, 5/1-12.

31- Matta, 5/17; Hristiyanlık, temelde Yahudi Mesihçiliğe dayalıdır0 Bianchi, Ugo, The History of Religions, 51.

32- Markos, 1/22.

33- Kitab-ı Mukaddes, Luka, 10/25-28.

34- Luka, 6/1-11.

35- Markos, 14/55-65.

36- Renan, a.g.e., 29.

gelmiştir.³⁷ O, hristiyan kaynaklarına göre, üç gün sonra dirilmiş, yakın dostlarıyla (havariler) kırk gün kalmış, sonra tekrar göğe yükselmiştir; ancak onun kıyamete yakın, insanlara hükmetmek için tekrar dünyaya döneceği belirtilmiştir.³⁸

İsa'dan sonra hristiyanlar arasında bölünmeler vukû bulmuştur: Bunların bir bölümü, geleneklerini sürdürerek inançlarını yahudiler arasında yaymak isteyen Yahudi-Hristiyanlar; diğer bir bölümü de, putperestlikten dönen toplumlara tebliğde bulunmak için Sebt günü (kutsal cumartesi) ve sünnet gibi gelenekleri terkeden Pavlus taraftarlarıdır.³⁹

Tarih içerisinde varlığını fazla sürdüremeyen birinci gruba karşılık, Pavlus'çu düşünce güçlenerek Hristiyan dininde önemli rol oynamış⁴⁰ ve aynı zamanda Hristiyanlığın putperest (pagan) toplumlara tebliğ edilmesi zihniyetinin bir sonucu olarak da, Neo-Platonist anlayışın, putperest inançların bu dine karışmasına yol açmıştır.⁴¹ Önceleri İsa ve dostlarına olmadık eziyetlerde bulunan Pavlus (Saul), Şam yakınlarında İsa ile vahiy içerisinde görüştüğünü, bütün yaptıklarından pişman olduğunu ve artık İsa'nın kutsal çağrısının bir gönüllüsü haline geldiğini beyan ederek, Hristiyanlığın yahudilerden başka toplumlara da aktarılması gerektiğini savunmuştur.⁴² Kudüs'e dönüşünde havariler tarafından hiç te hoş karşılanmayan Pavlus'un kabul görmesi, aziz Barnabas'ın destek vermesiyle sağlanmış ve bu sayede çalışmalarına başlayarak⁴³ tarih boyunca yoğun teolojik ihtilaflara yol açacak olan anlayışları gündeme getirmiştir.

Bu anlayışların en önde geleni ve araştırma konusuyla doğrudan ilgili olanı, Hristiyan ilâhiyatının temelini teşkil eden "teslis

37- Kitab-ı Mukaddes, Yuhanna, 19/1-18; Jacob, Xavier, İncil Nedir? Tarihi Gerçekler, 49.

38- Schimmel, *a.g.e.*, 125; Luka, 24/1-52.

39- Schimmel, *a.g.e.*, s. 126; Sankıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 219.

40- Sankıoğlu, *a.g.e.*, 224.

41- Houtin, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", 447; Türkkan, Candan, Mitoloji, 43.

42- Pavlus, Şam'da bulunan hristiyanları yakalamak ve Kudüs'e getirmek için Şam'a gitmiştir. Fazla bilgi için bkz. Kitab-ı Mukaddes, Resullerin İşleri, 9/1-17.

43- Resullerin İşleri, 9/26-30.

doktrini”dir. Her ne kadar birçok Kutsal Kitap ifadeleriyle çelişmiş olsa da⁴⁴ yine onun ifadelerine dayandırılarak⁴⁵ ortaya çıkarılan teslis doktrini, M. S. 325 yılındaki İznik Konsili’nde esas olarak kabul edilmiştir. Bu doktrine göre ilâhi yapı üç ayrı şahsiyete bölünmüştür: Baba, Oğul ve Kutsal Ruh.⁴⁶

Yeni Ahit’e göre Allah’a “Baba” sıfatı, İsa tarafından verilmiştir.⁴⁷ Baba, göklerin ve yerin Rabbi olarak⁴⁸ kendisine ibadet edilmesini istemekte⁴⁹ ve böyle davrananların günahlarını bağışlayacağını bildirmektedir.⁵⁰ Ebedi hayat sahibi olan Baba,⁵¹ her şeyden büyüktür.⁵² ve âhirette hüküm sahibidir.⁵³ Kendisi tarafından gönderilen İsa’ya inananları sevmektedir.⁵⁴ Gizli ve aşikâr her şeyi bilen Allah,⁵⁵ bütün mahlukâtın rızkını vermekte⁵⁶ ve dileyeni asla boş çevirmemektedir.⁵⁷

Doktrin ikinci unsuru olan İsa, Kutsal Kitap ifadelerine göre Baba ile aynı özü paylaşmıştır.⁵⁸ Ezeli olan İsa, her şeyin var oluş sebebidir⁵⁹ ve insanlığın kurtuluşu için Baba tarafından gönderilmiştir.⁶⁰ Oğul İsa, ancak Baba’sından işittiği gibi davranmış ve hüküm vermiştir.⁶¹ O’nun aracılığı olmadan kimse Baba’ya ulaşamaz.⁶² Göklerin ve yerin yaratıcısı Allah’ın oğlu ve Mesih olan

44- İsa, Şeytan’a: yalnızca Allah’a secde ve ibadet etmek gerektiğini söylemiştir. Matta, 4/10; ayrıca bkz. Markos, 10/18, Luka, 18/19, Yuhanna, 5/44.

45- Aydın, “Hristiyanlıkta Teslis Doktrini...”, 141; Teslis doktrinine zemin hazırlayan İncil ifadeleri için bkz. Matta, 28/19, Yuhanna, 1/1-3.

46- Houtin, *a.g.e.*, 447.

47- Matta, 6/9, 10; Luka, 11/2.

48- Matta, 11/25.

49- Yuhanna, 4/23, 24.

50- Yuhanna, 9/31.

51- Yuhanna, 5/26.

52- Yuhanna, 10/29.

53- Yuhanna, 12/48.

54- Yuhanna, 16/27.

55- Matta, 6/4.

56- Matta, 7/30.

57- Matta, 7/7.

58- Yuhanna, 7/29.

59- Yuhanna, 1/1-4.

60- Yuhanna, 3/16-18.

61- Yuhanna, 5/30.

62- Yuhanna, 14/6.

İsa⁶³, aynı zamanda beşeri özelliklere de sahiptir.⁶⁴ O'nda, Allah'ın Rûhu (Kutsal Ruh) bulunmaktadır.⁶⁵ O'nu tanıyan ve bilen, Allah'ı tanımış ve bilmiş olur.⁶⁶ O'ndan nefret eden, Allah'tan nefret etmiş olur.⁶⁷ Kim, O'nu insanlar önünde ikrar ederse O'da, onu göklerdeki Baba'sının önünde ikrar edecek; kim de inkâr ederse, O'da aynı şekilde inkâr edecektir.⁶⁸ O, Tanrı'nın oğlu,⁶⁹ Davut'un oğlu Nâsıra'lı İsa,⁷⁰ İsa çocuk⁷¹, Peygamber İsa,⁷² Muallim,⁷³ Rab,⁷⁴ Üstad,⁷⁵ Yahudilerin Kralı,⁷⁶ İsrail'in Kralı,⁷⁷ Kurtarıcı,⁷⁸ Allah'ın Mukaddesi,⁷⁹ Allah'ın Kuzusu⁸⁰ ve İmmanuel (Allah bizimledir)⁸¹ gibi birçok isimlerle anılmaktadır.

Bu doktrinin son unsuru olan Kutsal Ruh ise, Meryem'i cinsî birleşme olmadan hamile bırakmış;⁸² vaftiz olunması esnasında İsa'nın üzerine bir güvercin gibi gelerek, O'nun Allah'ın Oğlu olduğunu bildirmiş Ruh'tur.⁸³ İsa, O'nun vasıtasıyla cinleri kovmuş⁸⁴ ve O'nunla insanları vaftiz etmiştir.⁸⁵ Allah'ın bir parçası olan bu Hakikat Rûhu, İsa'nın ayrılışından sonra şakirtlerine ders vermeye devam etmiştir.⁸⁶ İsa'ya edilen küfrün asla bağışlanması

63- Matta, 16/15-17.

64- Matta, 11/19.

65- Matta, 1/20.

66- Yuhanna, 14/7.

67- Yuhanna, 15/23.

68- Matta, 10/32, 33.

69- Markos, 3/11.

70- Markos, 10/47.

71- Luka, 2/27.

72- Yuhanna, 4/19.

73- Matta, 22/16.

74- Markos, 7/28.

75- Luka, 8/24.

76- Yuhanna, 19/21.

77- Yuhanna, 1/49.

78- Luka, 2/11.

79- Markos, 1/24.

80- Yuhanna, 1/29.

81- Matta, 1/23.

82- Matta, 1/18.

83- Matta, 3/16, 17.

84- Matta, 12/28.

85- Markos, 1/8.

86- Yuhanna, 14/26.

mümkün olduğu halde, Kutsal Rûh'a edilen küfür asla bağışlanmayacaktır.⁸⁷

Teslis doktrinini kısaca özetlemek gerekirse, Baba'nın işi, yaratmak; Oğul'un işi, insanlığın kurtuluşunu sağlamak; Kutsal Rûh'un ki ise, kutsamaktır.⁸⁸

Hristiyan İlahiyatı'nın önemli bir bölümünü oluşturan ve Üniteryan akımın haklı tepkilerine yol açan "aslı günah" ve "İsa'nın kendisini fedâ etmesi" anlayışları araştırmanın ortaya konulmasında fayda sağlayacaktır. Gerek Yaratıcı'nın yüceliği, gerekse insanın eşref-i mahlûkatlığı açısından ele alındığında sorunlara neden olan bu iki anlayış, birbirine paralellik arz etmektedir.

Günah'ın, dünyaya, Âdem'in işlediği hata ile girdiğini ifade eden Pavlus'a göre, bu günah, tevârûs yoluyla bütün insanlığın üzerine çökmüştür (aslı günah).⁸⁹ İnsanlık âlemini bu günahattan kurtarmak (atonement) için Allah'ın Kuzusu⁹⁰ İsa, gönüllü olarak canını feda etmiştir (redemption).⁹¹

XVI. yüzyılda, Merano Rûhânî Meclisi'nde, Kilise bu doktrini kesin olarak formüle etmiştir: "İsa, çarmıhta kanını dökerek bizi, Tanrı ile barıştırmıştır; kendisini fedâ ederek, Tanrı'nın günahkâr insana karşı olan öfkesini yatıştırmıştır."⁹²

Bu bağlamda "inkarnasyon"da bir temele oturtulmuştur. İnsan, o kadar suçludur ki, yalnız Allah tarafından kurtarılabilir. Ancak bu kurtuluşu yerine getirmek için bir de insan unsuru gereklidir. İşte İsa'nın bu kurtuluşu gerçekleştirmesi için kendisinde hem "ilâh", hem de "insan" unsurlarının hulûl ile mezc edilmesi gerekmektedir.⁹³ İşte bu nedenledir ki, Meryem'in kişiliği hristiyanlık âleminde konsillere

87- Matta, 12/32.

88- Schimmel, Dinler Tarihine Giriş, 134.

89- Kitab-ı Mukaddes, Romalılara Mektup, 5/12-14; ancak Bâkire Meryem, bu günahattan müstesnadır. Bkz. Schimmel, *a.g.e.*, 220.

90- Yuhanna, 1/29; Bianchi, Ugo, The History of Religions, 146.

91- Romalılara, 5/8, 19; ayrıca bkz. Matta, 20/28, Yuhanna, 1/29, 3/16, 17, Romalılara, 3/25, 26, Petrus'un Birinci Mektubu, 1/19.

92- Challaye, Felicien, Dinler Tarihi (çev. Semih Tiryakioğlu), 196; Romalılara, 5/10, 11.

93- Schimmel, *a.g.e.*, s. 226, 227; Houtin, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", 447; ayrıca bkz. Kitab-ı Mukaddes, Romalılara Mektup, 8/3, Galatyalılara Mektup, 4/4, Filipililere Mektup, 2/6.

konu olmuş ve başlı başına bir bilim dalı (Mariyoloji) haline gelmiştir. M. S. 431'deki Efes Konsili'nde Meryem, "Tanrı'nın anası", "Tanrı doğuran (Teotokos)" kabul edilmiş ve M. S. 451'deki Kadıköy Konsili'nde de O'nun, Baba'sı tarafından ilâhî, anası bakımından beşeri İsa'yı doğurduğu kararına ulaşılmıştır.⁹⁴ Dikkate değerdir ki, Bâkire Meryem'den başka tüm insanlarda doğumdan itibaren günahkârlık söz konusu olduğundan, vaftiz yapılmaksızın ölünce Cennet'e girilemez.⁹⁵

Bir din hakkında en önemli bilgi kaynağı, kutsal kitabıdır. İsa Mesih, yahudi şeriatının tamamlayıcısı olduğundan dolayı Hristiyanlar hem Eski Ahit'i, hem de İsa'ya bağlı olarak ortaya çıkan Yeni Ahit'i, Kutsal Kitap (The Bible) kabul etmişlerdir. Hristiyan âleminde Yeni Ahit ile Eski Ahit'in biraraya getirilmesine İrenaeus, Tertullian ve Clement gibi kilise babaları öncülükte bulunmuşlardır.⁹⁶ Ancak pratik alanda, 4 İncil, 21 mektup, Resullerin İşleri ve Vahiy bölümlerinden oluşan 27 kitap muhtevalı Yeni Ahit ön plana çıkarılmıştır.⁹⁷ Bu hakikattan dolayıdır ki,⁹⁸ Hristiyanlığın kutsal kitabından söz etmek, aslında Yeni Ahit'ten hatta İnciller'den söz etmekle eş değer olacaktır.

Tarihi verilerden öğrenildiğine göre, hemen her fırkanın kendince bir metin kabul etmesi sonucu yüzden fazla İncil metni ortaya çıkmış; yapılan çalışmalar sonucunda İznik Konsili'nde (M. S. 325), Matta, Markos, Luka ve Yuhanna tarafından kaleme alınan dört İncil sahih görülerek (kanonizasyon),⁹⁹ aralarında Allah'ın birliğini, İsa'nın ilâh olmadığını, O'nun bir kul ve resul olduğunu, çarmıha gerilen kişinin İsa olmadığını, İsa'dan sonraki dönemlerde Allah

94. Tümer, Günay-Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, s. 150, 151; bu konuda geniş bilgi için bkz. Tümer, Günay, Hristiyan ve İslâm Dinlerinde Meryem.

95. Schimmel, *a.g.e.*, 220; araştırmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere Anabaptistler, çocukluk dönemi vaftizini reddetmektedirler.

96. Kuzgun, Şaban, Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri, 56.

97. Hristiyan Kutsal Kitabı, 39 kitap (Tora 5, Neviim 21, Ketuvim 13) Eski Ahit ve yukarıda belirtilen 27 kitap Yeni Ahit olmak üzere toplam 66 kitaptan müteşekkildir.

98. Bucaille, Maurice, Müsbet İlim Yönünden Tevrat İnciller ve Kur'an (çev. Mehmet Ali Sönmez), 103.

99. Kuzgun, *a.g.e.*, 124.

tarafından övülen (Faraklit) bir peygamber (Hz. Muhammed) geleceğini ihtiva eden Barnaba İncili,¹⁰⁰ Tomas İncili, Marcion'un İncili, Logia veya İsa'nın Sözleri,¹⁰¹ Arapça İncil, Ermenice İncil, Yetmişler İncili, Hatıralar İncili¹⁰² gibi birçoklarına bulunduğu İnciller sahte oldukları (apokrifal) gerekçesiyle iptal edilmiştir.

İsa'nın, insanların kurtuluşunu sağlamak için gönderildiğinin "Müjde"si¹⁰³ anlamına gelen kanonik incillerin ilk üçü olan Matta, Markos ve Luka İncilleri, muhteva açısından hemen hemen aynı tarzda (Sinoptik), Yuhanna İncili ise tamamen ayrı bir tarzda kaleme alınmıştır.¹⁰⁴ İnciller, incelendiği zaman görüleceği gibi, vahiyden

100- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 154; Ebu Zehre, Muhammed, Hristiyanlık Üzerine Konferanslar (Çev. Akif Nuri), 105-107; Barnaba (veya Barnabas), Kıbrıs doğumludur. Ve asıl adı Yusuf tur. Barnabas (Teselli oğlu) lakabı, Hristiyanlığa davet çalışmalarında sergilediği üstün gayret ve başarılı çalışmalar sonucunda havariler tarafından verilmiştir. Tarihte "Hristiyan" adının ilk kez olarak kullanılması, havariler tarafından çok sevilen Barnabas'ın davet çalışmalarıyla oluşan toplulukları isimlendirmek içindir. Cesaretli şekilde sürdürdüğü tebliği süresince birçok tepkilere uğramasına rağmen yılmadan devam etmesi daha çok taraftar kazanmasını sağlamıştır. Yapmış olduğu seyahatlere İncil yazarı olan yeğeni Markos'u da götüren Barnabas, Yahya'nın vaftizinden itibaren İsa ve havarileriyle birarada bulunmuş ve cömert davranışlarıyla Yeni Ahite'de yansıyan övgüler kazanmıştır. İşte bu şahsa ait olduğu belirtilen İncil, apokrifal sayılarak okunması yasaklanmış ve yok edilmeye çalışılmış olmasına rağmen bazı kilise liderlerinin, kopyalarını saklaması suretiyle varlığını devam ettirmiştir. Xavier Jacob, apokrifal sayılan Barnaba İncili'nin sonraki dönemlerde İslâmiyeti seçen bir kişi tarafından kaleme alındığını belirtmektedir (İncil Nedir? Tarihi Gerçekler, 153). Ancak tarihi gerçekler bu iddiayı geçersiz kılmıştır. Eserin, bilinen en eski nüshası İtalyanca'dır ki, bu nüsha Viyana Hofbibliothek'de bulunmaktadır. Eserin, İspanyolca ve İngilizce'ye çevirileri bu nüshadan yapılmıştır. İngilizce'ye yapılan çevirisinden sadece iki tanesinin varlığı bilinmektedir. Birisi British Museum'da, diğeri de Washington Kongre Kütüphanesi'ndedir. Kongre Kütüphanesi'nden eserin bir mikro-film kopyası ele geçirilerek, İngilizce çevirisinin yeni bir baskısı Pakistan'da yapılmıştır. Eser, dilimize çevrilerek yayınlanmıştır (Barnabas İncili, (Çev. Mehmet Yıldız), Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul ?): Bkz. Cilacı, Osman, "Barnaba İncili", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, V, 76-81; 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 40-42; Resullerin İşleri, 1/21-26, 4/36, 37, 9/26-28, 11/20-26, 15/25.

101- Kuzgun, *a.g.e.*, 127.

102- Jacob, İncil Nedir, 150-153.

103- İncil Müjde, 98; Matta, 11/5; Bianchi, Ugo, The History of Religions, 146.

104- Koester, Hermut Heinrich, "Gospels", E. B., X, 593; Sinoptik İncillerin, varlığı meçhul Q (Quelle = Kaynak) materyalinden kaynaklandığı belirtilmektedir. Bkz. Koester, *a.g.e.*, s. 594; Kuzgun, *a.g.e.*, 117; 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 43.

ayrı bir yapı sergilemekte ve tamamen sonradan yazılmış, İsa'ya ait hayat hikayesi görüntüsü arz etmektedir.

M. S. 60 yıllarında, bir vergi memuru iken İsa'ya tâbi olarak havarileri arasına katılan¹⁰⁵ Filistinli bir yahudi aileye mensup¹⁰⁶ Matta tarafından Ârâmî dilinde kaleme alınan Matta İncili, yahudilikten hristiyanlığa geçmiş olanların imanını güçlendirmeyi hedeflemiştir. İsa'nın hayatını ve sözlerini kapsayan bu İncil'in önemli özelliği, İsa'nın beklenen kurtarıcı olduğunu vurgulamasıdır. Yazıldıktan kısa bir süre sonra, putperestlikten dönen Romalılar ve Yunanlılar için Yunanca'ya çevrildiği bildirilmektedir.¹⁰⁷

Havariler arasında adı geçmeyen Markos'un İncili, diğerlerine göre metni en kısa olanıdır. Asıl adı Yuhanna olan Markos, Filistinli yahudi bir ailenin çocuğudur.¹⁰⁸ Barnabas'ın yeğeni olduğu için O'nunla birlikte birçok tebliğ seyahatlerine katılmıştır.¹⁰⁹ M. S. 60-70 yıllarında, Roma'da Yunanca olarak yazdığı,¹¹⁰ kitabına "İncil" kelimesine dikkat çekerek başlamış ve İsa'nın doğumundan, çocukluk döneminden bahsetmeksizin doğrudan vaftizci Yahya'nın öğretisi ve İsa'nın vaftizi ile devam etmiştir.¹¹¹ Kitabıyla, putperest iken hristiyanlığa geçmiş olanlara, İsa'nın Mesih ve Allah'ın Oğlu olduğunu benimsetmeyi hedeflediği belirtilmektedir.¹¹²

Antakya'lı veya Suriye'li olduğu söylenen¹¹³ Luka'nın asıl mesleği hekimliktir.¹¹⁴ Özellikle putperestlikten dönerek hristiyan olmuş kişiler için, M. S. 65-80 yılları arasında hazırlanan Luka İncili, Matta ve Markos İncilleri ile benzer muhtevalı olsa da, İsa'nın çocukluk dönemine ayrıntılı şekilde yer vermekle farklılık göstermektedir.¹¹⁵ Yunanca kaleme alınan kitap, Allah'ın Oğlu İsa'nın

105- Matta, 10/3.

106- Kuzgun, *a.g.e.*, 143.

107- İncil Müjde, 7, 8.

108- Kuzgun, *a.g.e.*, 146.

109- Koloselilere Mektup, 4/10; Resullerin İşleri, 12/25.

110- İncil Müjde, 98.

111- Markos, 1/1-11; Collins, Raymond F., "Gospel", E. R., VI, 81.

112- İncil Müjde, 98.

113- Kuzgun, *a.g.e.*, 148.

114- Koloselilere Mektup, 4/14.

115- Jacob, *a.g.e.*, 29.

tüm insanlığın kurtarıcısı ve hayatın kaynağı olduğunu, ayrıca zayıflara, günahkârlara, putperestlere şefkatle yaklaştığını vurgulamaktadır.¹¹⁶ Havarilerden olmayan Luka, şahsi bilgilerini, Logia ve Markos İncili'nden okuduklarıyla birleştirerek İncili'ni meydana getirmiştir.¹¹⁷

Filistinli bir yahudi ailesine mensup olan¹¹⁸ kanonik dördüncü incilin yazarı havari Yuhanna,¹¹⁹ kardeşi Yakup'la birlikte balıkçılık yapmayı bırakıp İsa'nın tebliğine katılmıştır.¹²⁰ Yunanca olarak kaleme aldığı konusunda ittifak edilen ve muhtevası açısından dikkatle incelenirse daha başlangıçta yer vermiş olduğu "Allah'ın ezeli Kelâm'ının (Logos), İsa Mesih'de bedenlenerek O'nu ilâhi hüviyete sahip kıldığı"¹²¹ ifadeleriyle sinoptik incillere göre farklı bir üslup sergileyen incilini, insanların, İsa'nın Allah'ın oğlu ve Mesih olduğuna iman etmelerini sağlayarak gerçek hayatı bulmalarına yardım etmek için hazırlamıştır.¹²² Yazılış tarihi ile ilgili olarak farklı rivayetlerin doğurduğu sonuca göre bu incil, M. S. 70-100 yılları arasında düzenlenmiştir.¹²³

Bilindiği gibi, ilk planda yahudi bir toplumun mensuplarına tebliğ edilen Hristiyanlık, mevcut olan birtakım geleneksel uygulamaları bünyesinde barındırarak, zamanla farklı yorumlamalar içine girilse de, devam ettirmiştir. Günümüz hristiyanlığının da bir sakramenti¹²⁴ olan "vaftiz", İsa'nın tebliğine başlamadan önceki dönemde de uygulanan, su ile günahlardan arındırmayı amaçlayan dini

116- İncil Müjde, 151, 152.

117- Jacob, *a.g.e.*, 30.

118- Kuzgun, Dört İncil., 150.

119- Yuhanna, 21/24; Havari Yuhanna tarafından İbranice-Arâmice yazılan bir İncilin varlığı söz konusu ise de, Yeni Ahit'te yer alan Yuhanna İncili'nin farklı üslubuyla sonraki dönemlerde yaşayan ve İskenderiye felsefe okuluna mensup başka bir Yuhanna tarafından yazıldığı belirtilmektedir: Kuzgun, *a.g.e.*, 139.

120- Matta, 4/21, 22.

121- Yuhanna, 1/1, 2, 14.

122- Yuhanna, 20/31.

123- Kuzgun, *a.g.e.*, 156.

124- Sakramentler, hristiyanlıkta ibadet gayesiyle yapılan kutsal dini törenlerdir. Vaftiz, Evharistiya, Konfirmasyon, Günah itirafı, Son Yağlama, Rahip takdisi ve Nikâh olmak üzere yedi tanedir. Fakat bu sayı, Katolik ve Ortadokslar tarafından benimsenmektedir. Protestanlarca kabul edilen sakramentler ise Vaftiz ve Evharistiya olmak üzere iki tanedir: Bkz. Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, 159.

ayındır.¹²⁵ Ancak Pavlus'un katkılarıyla farklı bir mahiyet kazandırılan bu sakrament, "asli g nahtan arındırma"¹²⁶  ekilciliğine dönüşerek tarti maları da beraberinde getirmiştir.¹²⁷ Bu özelliğe sahip diğer bir sakrament de, Evharistiya'dır. İlk dönem hristiyan toplumu tarafından, İsa'nın çarmıha gerilmeden önce havarileriyle birlikteki son ak am yeme inin hatırasını y detmek¹²⁸ olarak algılanan evharistiya ayini, Pavlus tarafından, İncillere de yansıyan bi imiyle¹²⁹ şarap ve ekmekle İsa'nın kanı ve bedeniyle, maddi anlamda, bütünleşmeyi ifade eden¹³⁰ tarti malı bir dinî uygulama haline d n  t r lm  t r.¹³¹

 ment 's n n (credo) temelini teslis doktrinine bağımlı kılan Hristiyan dininin mensupları, üzerinde ihtilaflar vukû bulan inanç esaslarında ittifakın oluşturulması amacıyla konsiller meydana getirmişlerse de, umulanın aksine, konsillerin neticelerinde ayrıca ihtilafların ve itizallerin ortaya çıkmasına engel olamamışlardır. İsa'dan hemen sonraki dönemde ilk hristiyanlar, şeriatın temelleri ve dinin tebliğ sahası hususlarında m naka alara giri ince,¹³² tarafların

125- Matta, 3/5-7; Markos, 1/4, 5; Hellwig, Monika K., "Christian Sacraments", E. R., XII, 505.

126- Meslin, Michel, "Baptism" (Tr. by Jeffrey C. Haight-Annie S. Mahler), E. R., II, 61.

127- Dini bir tören olarak "vaftiz"i kabul eden Üniteryanlar, bu sakramente farklı bir anlam y lemektedirler. Bu teolojik akımın mensuplarına göre vaftizin uygulanmasının amacı, "g nahtan arındırma" olmamalıdır. Asıl amaç, Tanrı'nın verdiği  ocuk nimetine   kran borcu ve o çocuğun dini hayata uygun yeti tirilece inin delili niteliğindedir: Bkz. Hall, Alfred, The Beliefs of A Unitarian, 132.

128- Hellwig, Monika K., "Eucharist", E. R., V, 185.

129- "Yemek sırasında İsa ekmeği aldı ve   kran duası ettikten sonra, onu böldü, sonra onu  akirtlerine vererek şöyle dedi: Alın yiyin, bu benim bedenimdir. Sonra bir kupa aldı,   kretti ve şöyle diyerek bunu onlara verdi: Hepiniz bundan içiniz, çünkü bu benim kanımdır...". Matta, 26/26-28; ayrıca bkz. Markos, 14/22-25; Luka, 22/14-20.

130- "Bereketledi imiz bereket k sesi, Mesih'in kanına iştirak değil midir? Kırđımız ekme ; Mesih'in bedenine iştirak değil midir?". Kitab-ı Mukaddes, Korintoslulara Birinci Mektup, 10/16; Hellwig, a.g.e., 186.

131-  niteryanlar, Evharistiya sakramentini, İsa'nın mesajını hatırlatan, çektiği  ileleri yansıtan, daha dindar ve ahl kl  bir yaşantıya ulaştıran uygulama olarak, telakki ederler. Hall, a.g.e., 133.

132- Schimmel, a.g.e., 126.

uzlaştırılması gayesiyle Kudüs'te "Havariler Konsili (M. S. 49)" düzenlenmiş, ancak uzlaşma sağlanamadığı gibi, cemaatin iki zıt grup halinde kesin sınırlarla bölünmesine de engel olunamamıştır.¹³³ Havarilerin katılımı sebebiyle bu ismi alan ve Hristiyanlık tarihinde ilk olma özelliğini taşıyan konsilin sonucunda,¹³⁴ yahudi şeriatinden kaynaklanan sünnet ve Sebt günü gibi geleneklerin putperest kökenli hristiyanlara uygulanamayacağını ileri süren Pavlus cemaatinin görüşleri, şeriatın istisnaya yer vermediğini benimseyen Petrus ve Yakub'un öncülüğündeki Kudüs cemaatine, rağmen kabul edilmiştir.¹³⁵

Pavlus'la hedef sapmasına uğrayan hristiyanlığın tarih içerisindeki en önemli mütezili grubu, sonraki dönemlere de yansıyan görüşleriyle, İznik Konsili'nin (M. S. 325) toplanmasının müsebbibi Aryüsçüler (Arians) olmuştur.¹³⁶ Varlığı, Baba'ya bağımlı olan İsa Mesih'in ezeli olamayacağı gibi Baba ile de aynı özü paylaşamayacağını bildiren Aryüs (Arius), bu konsilin sonucunda aforoz edilmiş¹³⁷ ve İsa Mesih'in, Baba ile aynı özü paylaşarak, ezelde ilâhların ilâhı, nûrların nûru ve hayatın kaynağı olduğu, akidesi benimsenmiştir.¹³⁸

İznik Konsili'nde değinilmeyen "Kutsal Ruh'un tabiatı" konusu, I. İstanbul Konsili'nin (M. S. 381) teşkiline yol açmıştır. Kutsal Ruh'un, Baba ve Oğul ile aynı özden olduğu için ulûhiyyeti üç eşit oranda paylaşmış oldukları, kararına varılmasıyla, Kutsal Ruh'un yaratıldığını ve ezeli sıfatının bulunmadığını ileri süren İstanbul Patriği Makedonius ve taraftarları aforoz edilmiştir.¹³⁹

M. S. 431'de toplanan Efes Konsili'nde ise, İsa'nın tabiatı ve Meryem'in kişiliği konusu ele alınmıştır. Konsilin sonucunda aforoz edilen İstanbul Patriği Nestorius'un görüşüne göre, İsa, beşeri ve ilâhi olmak üzere iki tabiatlıdır. Meryem tarafından beşerî yönü dünyaya

133- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 141.

134- Aydın, Mehmet, "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", A.Ü. İ. F. Dergisi, XXVII, 124.

135- Sarıkçıoğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 220.

136- Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret İşıltan), 44.

137- Brandon, S. G. F. "Arianism", D. C. R., 97.

138- Fisher, George Park, History of Christian Doktrine, 139.

139- Aydın, Mehmet, "Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", 149.

getirilen İsa, ilahi kelâmın (Logos) bünyesine girmesi (Theotokos)” değil, “İsa Mesih’in anası (Christotokos)”dır. Konsilin kabul ettiği görüşe göre de, İsa’nın tabiatındaki iki yönün birbirinden asla ayrı düşünülmemeyeceği, bu nedenle Meryem’in “Tanrı Anası” kabul edilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴⁰

Nestorius’un aforozla neticelenen görüşleri, yeni tartışmalara neden olmuş ve Efes Konsili’ne katılan tarafların her ikisine de karşı çıkan monofizit akımın doğmasına yol açmıştır.¹⁴¹ Bu akımın mensuplarınca M. S. 449 yılında Efes’te tertip edilen ve Hristiyanlık tarihinde “Efes Eşkiyalığı” olarak bilinen yeni bir konsil, “İsa’nın tek tabiatlı (monofizit) olduğunu; O’ndaki insanî yönün, ilâhi yön içerisinde eridiğini” ileri sürmüştür. Ancak genel kitlede hiç te hoş karşılanmayan monofizit görüş, toplanan Kadıköy (Kalkedon) Konsili’nin (M. S. 451) sonucu, haydutluk nitelemesiyle aforoza maruz kalmıştır.¹⁴²

“IV. Genel Konsil” olarak tanımlanan ve oldukça önem taşıyan Kadıköy Konsil’i,¹⁴³ İsa Mesih’in tabiatına monofizit yaklaşımda bulunanları aforoz etme kararına ilâveten, İznik ve İstanbul Konsilleri’nce benimsenen inanç ilkeleriyle paralellik gösteren ve I. Efes Konsili’nde kabul edilen anlayışı netleştiren şu akideyi formüle etmiştir:

Rab İsa Mesih, ulûhiyyette tam olarak, hakiki Allah ve hakiki insandır. Ulûhiyyette Baba ile aynı cevherden; insaniyyette bizimle aynı cevherdendir. O, Allah’ın annesi Bâkire Meryem’den iki tabiatlı biricik oğul olarak doğmuştur. Tabiatların karışma ve bölünmesi bahis mevzuu değildir. Tabiatların her biri kendi özel varlığını korumuştur.¹⁴⁴

İsa’nın bedeniyle bir olan Allah’ın; ölümü bu beden vasıtasıyla tattığı sonucuna varan M. S. 553 yılındaki II. İstanbul Konsili, İsa’nın

140- Aydın, *a.g.e.*, 150-2; Taplamacıoğlu, Mehmet, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, 193; Schimmel, A., Dinler Tarihine Giriş, 134; Sarıkçıoğlu, Dinler Tarihi, 260.

141- Schimmel, *a.g.e.*, 134.

142- Aydın, *a.g.e.*, 154.

143- Aydın, *a.g.e.*, 154.

144- Aydın, *a.g.e.*, 155; ayrıca bkz. Schimmel, *a.g.e.*, 134.

günahtan uzak bir beşerî iradeye sahip olduğunu bildiren III. İstanbul Konsili (M. S. 680-1) ve ikonlara tapınmayı öngören II. İznik Konsili (M. S. 787),¹⁴⁵ Hristiyan dininin temel akidelerini belirleyen ilk dört konsille birlikte (İznik, I. İstanbul, I. Efes, Kadıköy Konsilleri), hem Roma, hem de İstanbul Kiliseleri tarafından genel (ekumenik) konsiller olarak nitelendirilmiştir.¹⁴⁶

Roma ve İstanbul Kiliseleri'nin birlikteliği, Kutsal Ruh'un orijini konusundaki farklı yaklaşımları sergileyen¹⁴⁷ İstanbul'daki bir konsille (M. S. 869) tehlikeye düşmüş ve ayrılık noktaları artarak¹⁴⁸ M. S. 1054 yılında Roma Kilisesi "Katolik (Evrensel)", İstanbul Kilisesi'nde "Ortodoks (Muhafazakar)" ünvanlarıyla bölünmüştür.¹⁴⁹

Katolikliğin başlıca özellikleri: Papa'yı dinî başkan kabul etmek; yanılmazlığına inanmak; Roma Kilisesi'nin merkez olduğunu benimsemek; Kutsal Ruh'un, Baba ve Oğul'dan çıktığını kabul etmek; İsa'da birbirinden ayrı olmayan iki doğanın (ilahî-beşerî) varolduğuna inanmak; Meryem'i aslî günahtan beri kılmak; azizlerin de şefaatte bulunabileceğine inanmak; bütün konsillerin (yirmi tane) kararlarını kabul etmek; âyinleri Latince olarak yapmak; yedi sakrament uygulamak; haç işaretini soldan sağa yapmak, gibidir.

Ortodoksluğun ise: Patrik'i rûhanî başkan kabul etmek; Papa'yı üstün saymamak; yanılabilirliğini iddia etmek; Kutsal Ruh'un, oğul yoluyla Baba'dan çıktığını ileri sürmek, yalnızca ilk yedi konsilin kararlarını kabul etmek; Kutsal Ruh'un, oğul yoluyla Baba'dan çıktığını ileri sürmek; yalnızca ilk yedi konsilin kararlarını kabul etmek, ikonlara (İsa, Meryem ve azizleri tasvir eden, kilise ve evlerde

145- Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığı", 126-7.

146- Aydın, *a.g.e.*, 127.

147- İstanbul Kilisesi, Kutsal Ruh'un yalnızca Baba'dan çıktığını savunuyorken, buna karşılık Roma Kilisesi'nde Kutsal Ruh'un hem Baba'dan hem de Oğul'dan (Filioque) çıktığını ileri sürmekteydi. Bkz. Schimmel, *a.g.e.*, 134.

148- İki kilisenin ayrıldıkları önemli diğer bir konu da, papanın rolü ve yanılmazlığı hakkındadır. Roma Kilisesi tarafından, havari Petrus'un halefi olarak papa, yanılması söz konusu olmayan dinî başkandır. Ancak İstanbul Kilisesi, papa hakkındaki bu değerlendirmeleri kabul etmemektedir. Bkz. Aydın, "Batı ve Doğu Hristiyanlığı", 128.

149- Hromadka, Joseph L., "Doğu Ortodoksluğu" (Çev. Günay Tümer), A. Ü. İ. F. Dergisi, XVII, 243.

bulunan özel tarzda yapılmış resimler) değer vermek; âyin dili şartını kaldırmak; haç işaretini sağdan sola yapmak; Ekmek-şarap Âyini'nde şaraba su katmak papazlara evlenme yasağını kaldırmak, gibidir.¹⁵⁰

Hristiyan âleminde vukû bulan önemli bir diğer bölünme sebebi de, Protestan hareketidir. Bu mevzûdaki son ayrıntı olan Protestan hareket, ismin kendisinden de anlaşılacağı gibi, bir başkaldırı mahiyetindedir. Araştırmanın ilerleyen bölümlerinde çok sık atıflarda bulunulacak bu hareket hakkında özet bilgi vermek daha uygun olacaktır.

Roma Katolik Kilisesi tarafından kendi gibi düşünmeyenlere yapılan baskılar,¹⁵¹ halktan kilise namına alınan ağır vergiler, günahları bağışlamak adı altında büyük bir kazanç alanı oluşturmak,¹⁵² Kutsal Kitab'ın yorumlanması işini ve hüküm verme yetkisini yalnızca kendisine mahsus kılmak¹⁵³ gibi olumsuz tutumlar karşısında, Ortaçağ'ın son bularak değişim rüzgârlarının estiği bir dönemde,¹⁵⁴ 1517 yılında Almanya'da rahip Martin Luther (1489-1546) tarafından Wittenberg saray kilisesi kapısına asılan¹⁵⁵ ve günahlardan arınma konusunda herkesin tevbede bulunma hakkına sahip bulunduğunu Kutsal Kitap ifadeleriyle delillendirmek¹⁵⁶ suretiyle kilisenin günah çıkarma yetkisini sarsan bir muhtevaya sahip 95 maddelik bildirisiyle başlatılan bu Protestan hareket,¹⁵⁷ aslında Katolik Kilise'nin ıslahından başka bir özellik taşımamıştır.¹⁵⁸ Yorumu Luther tarafından gerçekleştirilen ve organize hale dönüşümü Calvin'in çabalarına bağlı olan¹⁵⁹ bu hareketin belirgin yönleri, Papa'nın otoritesini ve yanılmazlığını reddetmek; bilgi sahibi her hristiyanın dinde otorite olduğunu benimsemek; Kutsal Kitab'ın yalnızca Katolik Kilisesi tarafından değil her bir hristiyan tarafından

150- Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, 160-2.

151- Grimm, Harold J., The Reformation Era., 277.

152- Sarıkçıoğlu, Dinler Tarihi, 247.

153- Wilbur, A History of Unitarianism, I, 14.

154- Besnard, Albert M., Hristiyan İlâhiyatı (Çev. Mehmet Aydın), 18.

155- Wilbur, *a.g.e.*, 3.

156- Matta, 4/17.

157- Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, 249.

158- Weber, Max, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Çev. Zeynep Aruoba), 28.

159- Zweig, Stefan, The Right To Heresy Castellio Against Calvin (Tr. by Eden and Cedar Paul), 35.

yorumlanabileceğine inanmak; sadece Vaftiz ve Evharistiya sakramentlerini uygulamak; kiliselerde resim ve heykellere yer vermemek; haç çıkarmada bulunmamak, ayinlerde anadil toleransını getirmek; teslis anlayışını sürdürmek; fakat Meryem'i geri planda tutmak; azizlere ayrıcalık tanımamak; ebedi ceza anlayışına karşı çıkmak, şeklindedir.¹⁶⁰

Yeryüzünde ilâhi nizamın hâkimiyetini müjdeleyen¹⁶¹ İsa Mesih'in, yalnızca Allah'a kulluk edileceğini¹⁶² bildiren tebliğine gönül verenler arasında gerek inançlar, gerekse uygulamalar açısından vukû bulan ayrılıklar, düşmanlarını bile sevmeyi emreden¹⁶³ bu dinin tarihî sürecinde onulmaz yaraların açılmasına ve büyük çaplı bölünmelerin yer almasına neden olmuştur. Belirtildiği gibi, hemen İsa sonrasında başlayan muhtelif inançlar ve uygulamalar zamanla şekillenerek, araştırma konusunu teşkil eden Üniteryanizm'e giden yolun önünü açmıştır. Bu bağlamda, Üniteryanizm'in başlangıç noktasını oluşturan teolojik buhranlardan hareketle, bu akımın doğuşunu etkileyen dinî faktörlerin ele alındığı bölüme geçilecektir.

160- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 162.

161- Luka, 4/43.

162- Matta, 4/10.

163- Matta, 5/44.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZM'İN DOĞUŞUNU ETKİLEYEN DİNİ FAKTÖRLER

Onların (İsa ve Sadukiler) tartışmalarını işiten ve İsa'nın onlara iyi cevap verdiğini gören bir yazıcı ona: "Tüm emirlerin en önemlisi hangisidir?" diye sordu. İsa şu cevabı verdi: "En önemlisi şudur: Dinle, ey İsrail! Rabbimiz Allah tek Rab'dır. Rabbin Allah'ı bütün kalbinle, bütün ruhunla, bütün düşüncenle ve bütün gücünle seveceksin. İkincisi de şudur: Yakınını kendin gibi seveceksin. Bunlardan daha büyük emir yoktur."¹

Mesajlarıyla, gönlü Allah ve insan sevgisiyle dolu olarak "tek Tanrı" esasına dayalı bir din sunan ve yegâne arzusu "ilâhî nizâmın yeryüzünde hâkim kılınması"² doğrultusunda hayat süren İsa Mesih'ten sonraki ilk dönemlerden itibaren hristiyan ilâhiyâtına, Pavlus'un girişimleri, ayrıca Neo-Platonist felsefeyi benimseyen halkların etkileri sonucu temel dini anlayış formuyla dahil edilen teslis doktrini, belirtildiği gibi, bölünmeleri beraberinde getirmiş; ancak asıl öğretiyeye duyulan özlem içerisinde "öze dönüş" çabalarının ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Bütün engellemelere rağmen asıl dine ulaşma yolundan alıkonulamayan gerçek din arayıcıları, dejenerasyonun ilk dönemlerinden itibaren idealize ettikleri hedeflerine ulaşmak için kendilerini sistemli organizasyonlar haline getiren çeşitli isimler altında tarih sahnesine çıkmışlardır.

Aynı hedef içerisinde bulunan ve çalışmanın temelini teşkil eden Üniteryanizm'e, öze dönüş çabalarında öncülük etmiş olan Ebiyonizm, Monarşiyenizm, Aryanizm, ilk dönemlere ait teslis aleyhtarlığı olarak görülmüş; Protestan Reformu döneminde ise bu görünüşe

1- İncil Müjde, Markos, 12/28-31; Yeni Ahit'in, Kanonik İnciller ve Resullerin İşleri bölümlerini kapsayan yeni bir Türkçe basımıdır.

2- Kitab-ı Mukaddes, Matta, 6/10.

Anabaptizm, Sozziniyanizm ve Üniteryanizm katılarak Teslis karşıtı saflarda yerlerini almışlardır.

1- Teslis Aleyhtarı Teolojik Akım Olarak Üniteryanizm

Latince “Unitarius” kelimesinden türetilen Üniteryanizm (Unitarianism) terimi,³ Pavlus’un yorumlarına dayalı olarak tarihsel gelişimini sağlayan Hıristiyan dininin temelini teşkil eden teslis doktrinini büyük oranda değiştirmek amacıyla, tek şahsiyete sahip “bir” olan Tanrı anlayışı üzerine kurulmuş teşkilat ve dinî düşünce şekli için kullanılmıştır.⁴ Benimsemiş bulundukları ilkeleri:

İnanç esaslarına körü körüne bağlanmaktan kaçınmak; bu esasları bağımsız akıl süzgecinden geçirerek kabullenmek; otoritelerden ziyade, aklın öngördüğü esasları özgürce gerçekleştirmek; farklı dinleri ve görüşleri hoşgörüyle karşılamak, şeklinde özetlenen⁵ Üniteryan hareket, dinî konularda akıl unsurunu önplana çıkartarak, bağımsız düşünebilme hoşgörüsünü hedefleyen,⁶ bağınaz hıristiyanlığın (orthodox Christianity) yozlaşmış fikirlerinden Yeni Ahit’in gerçek öğretisine dönmeyi arzulayan,⁷ teslis karşıtı bir dinî akımdır.⁸

“Tek Tanrı” inancının kaçınılmaz doğal sonucu olarak da, İsa’nın ancak beşerî konumda ele alınmasının gerekliliğini savunan bu teolojik akım,⁹ Sinoptik İnciller’de hiç bir dayanağı bulunmadığı gerekçesiyle akidevî teslisin geçirililiğini reddetmektedir.¹⁰ “bir”lik prensibine göre işlediğinden hareketle teslis doğması irdelendiğinde, yer verilen üç unsurun (Baba-Oğul-Kutsal Ruh), üç ayrı yapı ve

3- Carpenter, J. Estlin, “Unitarianism”, E. R. E., XII, 519.

4- Carpenter, *a.g.e.*, 519; Woodard, David, “Unitarianism”, Our Separated Brethern, 126.

5- Wilbur, E. M., A History of Unitarianism, I (Socinianism and Its Antecedents), 5; Kenworthy, Fred, “Unitarianism”, D. C. R., 628.

6- Hall, A., The Beliefs of A Unitarian, 12.

7- Wilbur, E. M., Our Unitarian Heritage, 8.

8- Christie, Francis Albert, “Unitarianism”, D. R. E., 459.

9- Godbey, John C., “Unitarian Universalist Association”, E. R., XV, 143.

10- Wilbur Our, Unitarian, 9.

dolayısıyla üç ayrı tanrı sonucunu doğuracağını ısrarla ifade eden Üniteryanlar, bu dogmanın dinî ve ilmî açıdan değer taşımadığı kanaatindedirler.¹¹

İsa Mesih'in oniki havarisinden olan Petrus'un, O'nu inkar etmesi¹² ve yine havarilerden Yahuda İskariyot'un O'nu ele vermesi,¹³ çarmıha gerildiğinde İsa'nın Allah'tan yardım dilemesi¹⁴ gibi tarihî gerçeklerin ulûhiyetten uzak bir İsa görünümü çizdiği teziyle O'nun "ilah" konumunda telakki edilmesinin yanlışlığını ve kabul edilemez olduğunu beyan etmektedirler.¹⁵ Ayrıca, insanlığın en büyük ahlâk önderi olarak nitelendirdikleri¹⁶ İsa Mesih'in, Nasıra'lı¹⁷ marangoz Yusuf ile karısı Meryem'in, mucizeden uzak, tabii bir doğumla meydana gelen oğulları olduğu anlayışını benimsemektedirler.¹⁸

Teslis akidesinin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh'un ise, inananlara ilham verici ve onlara kılavuzluk edici bir hüviyet taşıdığına inanmaktadırlar.¹⁹ İngiltere'deki Üniteryan hareketin babası addedilen²⁰ John Bidle (1615-1662) tarafından 1645 yılında hazırlanan (1647'de basıldı.) "XII Arguments drawn out of the Scripture; wherein the commonly-received opinion touching the Deity of the Holy Spirit, is clearly and fully refuted" adlı kitapçıkta,²¹

11- Auer, J. A. C. Fagginger, "Unitarianism", 301.

12- "İsa, Petrus'a şu cevabı verdi: 'Doğrusunu sana söylüyorum ki, daha bu gece horoz ötmeden önce sen beni üç kez inkar edeceksin!': İncil Müjde, Matta, 26/34; ayrıca bkz. Matta, 26/69-75.

13- "O'nu (İsa) ele veren (havari Yahuda): 'Kimi öpersem odur, onu tutuklayın,' diye onlarla (Yahudiler) bir işaret kararlaştırmıştır.": İncil Müjde, Matta, 26/48.

14- "Dokuzuncu saatte İsa yüksek sesle: 'Eloi, Eloi, lama sabaktani!' yani 'Allah'ım, Allah'ım niçin beni terkettin?' diye bağırdı.": İncil Müjde, Markos, 15/34.

15- Woodard, *a.g.e.*, 126.

16- Auer, *a.g.e.*, 301.

17- Nasıra, bugünkü İsrail sınırları içerisinde kalan Filistin bölgesinde bir şehirdir.

18- Emerton, Ephraim, Unitarian Thought, 148.

19- Hall, *a.g.e.*, 38.

20- Allen, Joseph Henry, "Historical Sketch of The Unitarian Movement Since The Reformation", The American Church History Series, X, 131.

21- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 300; Bidle, hazırlamış olduğu bu çalışmadan dolayı inkarcı olarak suçlanmış ve tutuklanmıştır: Wilbur, E. M., A History of

Kutsal Metinler'e dayanarak, Kutsal Ruh'un ilahlığı oniki iddia ile çürütülmekte, aynı zamanda Üniteryanizm'in bu konudaki yaklaşımı özetle şöyle yansıtılmaktadır:

Tanrı tarafından gönderilme, yalnızca Tanrı'nın dilediği doğrultudaki mesajları aktarma, herşeyi meydana getirebilme kudretine sahip olamama gibi noksan sıfatlara haiz bulunan kutsal Ruh, bu sebeplerden dolayı, bütün noksan sıfatlardan uzak tutulması gereken Tanrı'lık makamına ortak kılınamaz, şeklindedir.²²

Üniteryan hareketin kilise²³ tarafından heretik²⁴ ilan edilmesine neden olan önemli bir görüşü de, "aslî günah, keffaret ve fedâ anlayışlarını,²⁵ Tanrı'nın sonsuz merhametine karşı yapılmış çirkin bir iftira olarak kabul etmeleridir.²⁶

Aslında bu teolojik girişim, bir tür akideler ve inançlar sistemi olmaktan ziyade, din ve hayata yönelik yeni bir bakış açısıdır.²⁷ Temel hedefi ise, salt doktrinler sunmaktan öte, ideal bir yaşantının ön plana çıkartılmasına katkıda bulunmak ve akidelerin kabulünde bağımsız araştırma ruhunu geliştirmektir.²⁸ Bağımsız düşünebilme hürriyeti esas alındığı için bütün Üniteryanların, her konuda tamamıyla aynı görüşleri paylaşmaları söz konusu olmasa da, hepsinin üzerinde ittifakla durduğu ve Üniteryanizm'in önemli çıkış

Unitarianism, II (In Transylvania, England and America), 194.

22- 'Ata ur-Rahim, Muhammad, Jesus Prophet of Islam, 143-145.

23- Kilise kelimesi, teslis doktrinini hristiyanlığın temeli olarak kabul eden dini teşkilat anlamında, kullanılmıştır.

24- Heretik (heretic = sapkın = mutezili): Kabul olunmuş doktrinlere ve hâkim olan inançlara karşı gelen kişi veya düşüncedir: Redhouse Sözlüğü (İngilizce-Türkçe), 455.

25- Bu anlayışlara göre İsa, Adem ile Havva'nın kendilerine yasaklanmış olan ağacın meyvesini yiyerek işlemiş oldukları hata ile günahı dünyaya taşımış ve bu günah tevarüsen nesilden nesile geçerek bütün insanlığa malolmuştur. Her insanın doğuştan sahip bulunduğu bu günahı (original sin), yeryüzünden kaldırmanın keffareti olarak (atonement), İsa kendi canını seve seve feda etmiştir (redemption): Bkz. Schimmel, A., Dinler Tarihine Giriş, s. 226-7; Yuhanna, 1/29, 3/17; Romalılara Mektup, 5/8, 12-14, 19.

26- Auer, *a.g.e.*, 301.

27- Hall, *a.g.e.*, 10.

28- Hall, *a.g.e.*, 12.

nedenlerinden olan temel düstur, “İnsan günah işlemeğe eğilimli bulunsa da, onun iyiliğe yönelik yanlarını din vasıtasıyla geliştirmek gereklidir.” şeklinde ifade edilmiştir.²⁹

2- İhtilafların Kaynağı : Pavlus Hristiyanlığı ve Teslis Doktrini

İlahî mucizenin eseri olarak dünyaya gelen, gerek sünnet edilmesi, gerekse vaftiz olunmasıyla Yahudi şeriatının uygulamalarını bizzat nefsinde yaşayan³⁰ İsa Mesih, açıkça bilindiği gibi Yahudi şeriatının tamamlayıcısı olarak tebliğde bulunmuştur:

“Sanmayın ki, ben Kutsal-Yasayı veya peygamberleri yıkmaya geldim; ben yıkmaya değil, tamamlamaya geldim. Çünkü, doğrusunu size söylüyorum, gök ve yeryüzü geçip gitmeden önce, her şey gerçekleşinceye kadar, Kutsal-Yasa’nın bir harfi, bir noktası bile yok olmayacaktır. Onun için her kim bu emirlerden en ufağına karşı gelip, insanlara da öyle yapmayı öğretirse Göklerin ülkesinde küçük olacaktır, aksine her kim onları yerine getirir ve onları öğretirse, o, Göklerin ülkesinde büyük sayılacaktır.”³¹

Etrafında kenetlenen havarilerin toplayarak, onlara, kendisinin sahip olduğu kötü ruhları kovmak, her türlü hastalıkları ve sakatlıkları iyileştirmek kudretini bağışlamış ve tebliğ görevinde bulunmalarını istemiştir.³² İsa Mesih, havarilere, bu görevi icra ederlerken paganlara³³ uzak kalmalarını, Samariye’lilerin³⁴ hiçbir şehrine

29- Auer, *a.g.e.*, 301.

30- Luka, 2/21; Markos, 1/9-11.

31- İncil Müjde, Matta, 5/17-19.

32- Matta, 10/1.

33- Pagan kelimesi, Yahudi olmayanları ifade eder; ayrıca putperest anlamına da gelir: İncil Müjde, 398.

34- Samariye: Güneyinde Yahudiye, kuzeyinde Celile’nin bulunduğu bir Filistin bölgesidir. Bu bölgede, Kudüs’teki Mabel’e rakip olan yeni bir mabel inşa eden ve birçok Yahudi buyruğunu reddeden, bu nedenle de sapık, sahte musevi olarak isimlendirilen halk yaşamaktadı: İncil Müjde, 399.

gitmemelerini ve yalnızca İsrailoğullarına yönelmelerini öğütlemiş;³⁵ birçok eziyetlerle karşılaşmalar bile³⁶ kendisini asla inkar etmemelerini, böyle olması halinde Allah'ın huzurunda kendisinin de onları inkâr edeceğini hatırlatarak,³⁷ "Sizi kabul eden, beni kabul eder ve beni kabul eden, beni göndereni kabul eder."³⁸ şeklindeki hiyerarşik bir tabloyla adeta onları onore etmiştir.

"Dost ve düşman herkese iyilikte bulunma" şeklindeki davranışların, kişileri Baba'nın evlatları kılacağı ifadesiyle,³⁹ hristiyanlıkta sık olarak karşılaşılan "Baba ve Oğul" kelimelerinin hangi anlamda anlaşılması gerektiğini net bir üslupla ortaya koyan İsa Mesih, Şeytanın yanıltmak istemesine rağmen, yalnızca Allah'a ibadet edilmesi gerektiğini,⁴⁰ üzerine basa basa belirtmiş ve bu şekilde tartışmaya yer bırakmayacak ölçüde ulûhiyyet ve ubûdiyyet sınırlarını çizmiştir. Ancak çizilen bu sınırlar, Pavlus'un gündemi oluşturmasıyla fevkaalede yön değiştirerek, hâlâ yankıları devam eden yüzyılların ihtilafını doğurmuştur. Mevcut tebliğin alanı, metodu ve geleneksel uygulamaları açısından farklı yaklaşım tarzıyla hristiyan ilahiyatında öne çıkan Pavlus'un inanç ve hayat çizgisi, bu hususta önem kazanmaktadır.

Tarsus'ta doğan, Kudüs'te, Gamaliel'in⁴¹ huzurunda dinî eğitim görerek bilinçli bir Ferisî olan Pavlus,⁴² gençliğinden itibaren, ateşli bir şekilde İsa Mesih'in karşısında yer almış ve başkâhinlerin de direktifleriyle ilk hristiyanlara,⁴³ zincirlerle bağlatıp zindanlara attırmak, zaman zaman da havralarda sopalarla dövdürmek gibi,⁴⁴ olmadık eziyetlerde bulunmuştur. Bu konuda daha da ileri giderek,

35- Matta, 10/5, 6.

36- Matta, 10/17, 18.

37- Matta, 10/32, 33.

38- Matta, 10/40.

39- Matta, 5/43-45.

40- Luka, 4/8.

41- Gamaliel, Ferisîlerin saygı gösterdikleri, yahudi şeriatını ortaya koyan Kutsal Yasa bilginlerindendir: Resullerin İşleri, 5/34.

42- Resullerin İşleri, 22/3.

43- Resullerin İşleri, 26/9, 10.

44- Resullerin İşleri, 22/4, 15.

onların ölüme mahkum edilmeleri için mahkemelerde oy kullanmıştır. Birçok kereler havra havra dolaşıp, İsa'nın bildirdiği yola tâbi olanları, bu yoldan vazgeçirmek için zor kullanan Pavlus, öyle bir öfkenin pencesine kapılmıştır ki, bu insanların kökünün kazınması arzusuyla saldırılarını Kudüs'ün dışına da taşımıştır. O, yine böyle bir gaye ile, başkâhinlerin de yetkisini ve iznini alarak Şam'a giderken, yolda, ilahî mucizenin tezahürü sonucunda, gerçekleştirdiği zulümlere artık son vermesi gerektiğini ifade eden İsa Mesih'in hitabına muhatap olmuştur. Bu mucizevi hitapla, Mesihî yola başkoyması istenmiş ve bütün toplulukları da aynı yola davet etmesi görevi teklif edilmiştir.⁴⁵

“Önceleri küfür ve zulüm içerisinde boğuluyorken, İsa Mesih'in merhameti vasıtasıyla kurtuluşa erdiğini”⁴⁶ beyan eden Pavlus'un hayatındaki değişiklikler devam etmiştir. Karşılaştığı hitap sonucu İsa Mesih'in yoluna intisap eden Pavlus, Şam'a giderek oradaki hristiyanlarla birlikte havralarda, İsa'yı “Allah'ın oğlu” olarak ilan etmiştir. Kendisinde görülen bu köklü değişik, büyük şaşkınlık meydana getirmiş ve Şam'daki hristiyanları yakalayıp Kudüs'e götüreceği zannedildiği için yoğun şüphelere maruz kalmasına rağmen O, çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak, bir süre sonra yahudilerin nefretiyle karşılaşmış ve kendisini öldüreceklerini haber alınca, dostları aracılığıyla gizlice Şam'dan uzaklaşmıştır. Böylece Kudüs'e dönen Pavlus, katılmak istediği hristiyan cemaatin üyeleri tarafından burada da şüpheyle karşılanmış ve yaptığı eziyetler tüm canlılığıyla hafızalarda yaşadığı için havarilerin haklı tepkilerine uğramıştır. Kendisinin imdadına yetişen Barnabas, onun hayatındaki değişikliğin boyutlarını, Şam'daki olumlu çalışmalarını da ekleyerek anlatmış ve herkes tarafından çok sevilen Barnabas'ın bu açık fiili desteğiyle Pavlus hakkındaki mevcut tepkiler yerini hüsn-ü kabule terketmiştir. Cemaate kabul edilmenin sevinci içerisinde şevki artan Pavlus, Kudüs'teki Mesihî tebliğ faaliyetlerine de katılmış ve çekinmeksizin, Yunanca konuşan yahudilerle çetin tartışmalarda bulunmuştur. Etkinliklerinden dolayı oradaki yahudilerin de ölüm tehditlerine hedef

45- Resullerin İşleri, 26/10-20.

46- Kitab-ı Mukaddes, Pavlus'un Timoteosa Birinci Mektubu, 1/12.

olunca, kurtulmasını sağlamak amacıyla havariler tarafından önce Kayseriye'ye, sonra da Tarsus'a gönderilmiştir.⁴⁷

“Mesih'in keşfolunamaz zenginliğini Milletlere (paganlara) müjdelemek ve herşeyi yaratan Allah'ta ezelden beri gizlenmiş sırrın tertibi ne olduğunu bütün insanlara göstermek, bu inayet, bütün mukaddeslerin en hakiri olan bana verildi.”⁴⁸ ifadesiyle İsa'nın tarihî misyonunu yüklediğini açıkça ilan eden Pavlus, daha çok taraftar kazanmak amacıyla her yolu denemiştir. Yahudileri kazanmak için, onlara karşı yahudiler gibi davranmış ve bu şeriatın hükümlerini, benimsemediği halde, uygulamıştır. Bunun yanı sıra pagan toplumları etkilemek için de, hristiyanlıkta da sürdürülmesi gereken yahudi şeriatına ait uygulamaların, İsa Mesih'in yolunda yürümek açısından herhangi bu önem ifade etmediklerini ileri sürmüş ve putperest geleneklere sahip bir toplumların arasına katılarak, onlar gibi davranmıştır.⁴⁹ Görüldüğü gibi, bütünüyle çelişkili olan bu davranışlarına açıklık kazandırmak isteyen Pavlus, herşeyi Mesihî mesajın daha geniş kitlelere ulaştırılması için yaptığını ve böylece ilahî mükafatı kazanma mutluluğuna erişeceğini ifade etmiştir.⁵⁰

Pavlus, İsa'nın hassasiyetle üzerinde durduğu ve asla karşı gelinmemesi konusunda kesin uyarılarda bulunduğu Kutsal Yasa'nın emirlerini,⁵¹ aşırı mübahcı yaklaşım tarzıyla, kayıtsızca devre dışı bırakmıştır:

“İşte, ben Pavlus size diyorum: Eğer sünnet olunursanız, Mesih size hiç fayda etmez. Ve sünnet olunan her adama bütün şeriatı tutmaya borçlu olduğuna tekrar şahadet ediyorum. Ey şeriatla salih kılınmak isteyen sizler, Mesih'ten ayrıldınız, inayetten düştünüz. Çünkü biz, salah ümidini Ruh ile imandan bekliyoruz. Çünkü Mesih İsa'da ne sünnetlilik, nede sünnetsizlik, fakat sevgi ile

47- Resullerin İşleri, 9/19-30.

48- İncili Şerif Yahut İsa Mesih'in Yeni Ahit Kitabı, Pavlus'un Efesoslulara Mektubu, 3/8-9.

49- Kitab-ı Mukaddes, Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 9/19-22.

50- Pavlus'un Korintoslulara Birinci Mektubu, 9/23, 24.

51- Matta, 5/17-19.

âmil olan iman işe yarar.⁵² (...). Bakın, kendi elimle size ne kadar büyük harflerle yazıyorum. Bedende iyice gösteriş yapmak isteyenlerin hepsi, ancak Mesih'in haçı için eza çekmesinler diye, sizi sünnet olunmağa icbar ediyorlar. Çünkü sünnetli olanlar, kendileri de şeriatı tutmuyorlar; fakat sizin bedeninizle övünsünler diye, sizin sünnet olunmanızı istiyorlar.”⁵³

O, yalnızca bu kadarıyla kalmamış ve “Mesih sünnetinde, et bedeninden soyunmakla, el ile yapılmayan sünnetle onda sünnet edildiniz”⁵⁴ teziyle “sünnet olma” uygulamasını tamamen kendi gündeminden çıkarmıştır.

Bir anlamda Hristiyan dinine kendi damgasını vurma girişimi şeklinde telakki edilecek olan Pavlus'un bu ifadeleri, toplumu yeni bir tartışma sürecine sokmuş; buna rağmen Pavlus, ileri sürdüğü: “Şimdi kimse size yemekte, yahut içmekte, yahut bayram, yahut yeni ay, yahut Sebt günü meselesinde hükmetmesin.”⁵⁵ şeklindeki fikirleriyle dinin radikal prensiplerini ciddi boyutlarda tahrif etmeyi sürdürerek, asıl çıkış sebebinden bütünüyle uzaklaşmış görüntülü bir dinin şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Mevcut durumun büyük sorunları da beraberinde getireceğinin hissedilmesi üzerine, Kudüs'te havarilerin girişimleriyle, temel konularda uzlaşmayı hedefleyen, Pavlus'un da katıldığı bir konsil organize edilmiştir.⁵⁶ Uzun süren tartışmalardan sonra konsil, hristiyan cemaate katılmış putperest kökenli yeni mühtedilerin dinden soğumamaları gerekçesiyle, yalnızca:

- 1- Putlar adına kesilen hayvanların etini yememek,
- 2- Kan yememek
- 3- Boğulmuş hayvan etlerini yememek,
- 4- Zinadan uzaklaşmak gibi, Pavlus'un kayıtsızlığı karşısında

52- İncili Şerif, Pavlus'un Galatyalılara Mektubu, 5/2-6.

53- Galatyalılara Mektup, 6/11-13.

54- İncili Şerif, Pavlus'un Koloselilere Mektubu, 2/11-13.

55- İncili Şerif, Pavlus'un Koloselilere Mektubu, 2/16.

56- “Kudüs Konsili” olarak isimlendirilen bu konsil, M. S. 49 yılında tertip edilmiştir: Bkz. Daniélou, Jean-Marrou, Henri, The Christian Centuries The First Six Hundred Years (Tr. by Vincent Cronin), I, 29; Resullerin İşleri, 15/5.

çaresiz kalan kararları almıştır.⁵⁷

Hristiyan cemaate katılımı sorun teşkil etmiş olan Pavlus'un bu galibiyeti, özellikle havariler arasında, başlangıçta çözümlenmiş gibi görünen sorunun üzerine serpiştirilmiş küllerin kalkması sürecini başlatmıştır.⁵⁸

Pavlus, şeriatın gereklerine uymayı "akılsızlık" olarak nitelendirmiş,⁵⁹ yahudilerin uyguladıkları zulümlere matuf bir tepkiyle,⁶⁰ şeriatın, hürriyetleri kısıtladığını ve kişileri "kulluk" boyunduruğu altına aldığını ileri sürerek⁶¹ tebliğinin mahiyetini, bizzat İsa Mesih vasıtasıyla hristiyan toplumun önderliğine tayin edilmiş olan havari Petrus'unkinden⁶² kesin sınırlarla ayırmıştır.⁶³ Her ne kadar yahudi menşeli hristiyanlar tarafından kabul edilmese de,⁶⁴ kendisinin de Allah'ın iradesiyle Mesih İsa'nın havarisi olarak seçildiğini⁶⁵ iddia etmiştir.

Amelsiz imanın hiçbir şey ifade edemeyeceği⁶⁶ hakikati açıkça ortaya konulmuşken, Pavlus tarafından, daha çok adam kazanabilme mantığıyla, amellerle yükümlü tutulmadan, hristiyan toplumun saflarına kazandırılan putperest menşeli paganların beraberlerinde getirdikleri antropomorfist gelenekler, "Uluhiyyetin, Mesih'in bedeninde tezahür ettiği" şekilciliğini öne süren Pavlus'un teziyle⁶⁷ birleşerek, doktrinel teslise giden yolun alt yapısını hazırlamıştır.

Tebliğ çalışmaları amacıyla yaptığı seyahatlerde ve yazdığı mektuplarda,⁶⁸ İsa'nın hüviyeti konusunda, belirtilen tezinin yanısıra,

57- Resullerin İşleri, 15/19, 20, 29.

58- Galatyalılara Mektup, 2/7, 8.

59- Galatyalılara Mektup, 3/1-4.

60- Kitab-ı Mukaddes, Pavlus'un Selaniklilere Birinci Mektubu, 2/14-16.

61- Galatyalılara Mektup, 5/1.

62- Matta, 16/18, 19.

63- Galatyalılara Mektup, 2/7, 8.

64- Korintoslulara Birinci Mektup, 9/2.

65- Korintoslulara Birinci Mektup, 1/1.

66- Kitab-ı Mukaddes, Yakub'un Mektubu, 2/14.

67- Koloselilere Mektup, 2/9.

68- Pavlus'un bu mektupları, M. S. 57-62 yılları arasında kaleme almış olduğu belirtilmektedir: Bkz. Kuzgun, Ş., Dört İncil, 155; Yazılış tarihleri itibarıyla kanonik incillere öncelik arzeden mektupların, pagan kökenlilerin hristiyan

“Allah’ın oğlu İsa”,⁶⁹ “ölümlü İsa”⁷⁰, “ebedi İsa”⁷¹, “asli gûnahtan dolayı Allah ile insanlık arasındaki düşmanlığın barışa dönüştürülmesinin bedelini, feda ettiğı canıyla ödeyen İsa”⁷² gibi değerdendirmelerde bulunan Pavlus, böylece hristiyan ilahiyatının en yoğun çekışmelerine yol açan teslis doktrinin ilk tohumlarını atmıştır.

İznik Konsili’yle resmileşen ve Augustin⁷³ tarafından da formülasyonu netleştirilen bu doktrin, araştırmanın kapsamı doğrultusunda hazırlanan giriş bölümünde de zikredildiğı gibi, tarih sahnesine çıkarmış olduğı tüm sorunlara rağmen, hristiyanlığın vazgeçilemez temel unsuru haline gelmiştir.

Sümerlerde Anu-Enlil-Ea; Mısır’da Osiris-İsis-Horus; Hinduizm’de Brahma-Vişnu-Şiva; Tibet’te Om-Ha-Hum şeklinde görülen teslis anlayışı,⁷⁴ Hristiyanlıkta da Baba-Oğul-Kutsal Ruh şeklinde ortaya konmuştur. Baba’nın yaratıcı, Oğul’un kurtarıcı, Kutsal Ruh’un kutsayıcı pozisyonda yer aldığı bu temel doktrine göre, “bir” olan Allah, İsa’nın Babası⁷⁵ konumunda Tanrı’dır. İsa’nın dünyaya gelmesini mümkün kılmak için Bâkire Meryem’in üzerine gönderdiği Kutsal Ruh’⁷⁶ta, tanrısal mahiyettedir. Mucizevî doğumla Meryem’den dünyaya gelen oğul İsa ise, Baba ile aynı özü paylaştığından⁷⁷ dolayı ulûhiyyette pay sahibidir.

Önceki bölümde araştırma konusu açısından yeterli ayrıntılarına girilen ve doğurduğu sonuçlara yer verilen bu doktrinin en açık özeti, “İlâhî özü, üç ayrı unsura paylaşmak” şeklinde yapılabilir.

toplumda hakim unsur haline geldiğı gerçeğı göz önünde bulundurulursa, incillerin muhtevasını etkilemiş olması ihtimal dahilindedir.

69- Romalılara Mektup, 1/10.

70- Romalılara Mektup, 6/3.

71- Romalılara Mektup, 6/23.

72- Romalılara Mektup, 5/8-10.

73- Augustin (354-430), katolik ilahiyatının gelişmesinde büyük rol oynayan ve teslis doktrini olgunlaştıran sistematik bir ilahiyatçıdır. Sarıkçioğlu, Dinler Tarihi, 240.

74- Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, 149.

75- Matta, 6/9, 10.

76- Matta, 1/18.

77- Yuhanna, 7/29.

3- İlk Dönem Teslis Alemtarlığı

a- Ebiyonizm (Ebionism)⁷⁸

Yahudi şeriatının olgunlaştırılmasını hedefleyen İsa Mesih'ten sonra ilk hıristiyanların, dinin tebliği ve temel esasları konusunda, Yakup'⁷⁹un öncülüğünü yaptığı, İsa'nın sağlığında yahudilikten hıristiyanlığa geçmiş bulunanların oluşturduğu Kudüs Cemaati ile Pavlus'un öncülüğünü yaptığı ve İsa sonrasında putperest yaşantıdan hıristiyanlığa geçmiş bulunanların oluşturduğu Pavlus cemaati arasında olmak üzere, önemli bir bölünme süreci yaşadığı ifade edilmişti.

Özellikle M. S. 40-70 yılları, ilk hıristiyan toplum ağıısından iki önemli konuyu beraberinde getirmiştir: Bunların birincisi, Kudüs'te Yahudi milliyetçiliğinin ağıırlık kazanmasıyla, yahudi kökenli hıristiyanların baskı altına girmesi, ikincisi de, Kudüs Mabedi'nin yıkılışına (M. S. 70) kadar varan Roma İmparatorluğu baskısı nedeniyle hem yahudilerin, hem de bir kez daha yahudi-hıristiyanların öncekinden daha şiddetli darbelere maruz kalması.⁸⁰

Pavlus'un, şeriatın temel uygulamalarını küçümseyerek ve hiçe sayarak, pagan toplumlara yönelik başlattığı Mesihî yola davet

⁷⁸- Ebiyonit kelimesi ilk kez İrenaus tarafından, yaratıcı Tanrı'nın birliğine inanan, İsa'nın Yusuf ve Meryem'in oğlu Mesih olduğunu kabul eden, Pavlus'u reddeden, Kudüs'ü tanrı evi olarak kutsal sayan yahudi-hıristiyan cemaati belirlemek için kullanılmıştır: Grant, Robert McQueen, "Ebionites", E. B., VII, 886; Ebiyon (Ebion) ismi, İbranice "fakir", anlamındaki "ebyon" kelimesinden mülhemdir: Brandon, S. G. F., "Ebionites", D. C. R., 253; Pavlus'da bu ismi "fakir" anlamında kullanmıştır: Pavlus'un Romalılara Mektubu, 15/26.

⁷⁹- Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde adı göze çarpan üç tane Yakub vardır. Alfeus'un oğlu havari Yakup, Zebede'nin oğlu havari Yakup ve İsa Mesih'in yakın akrabası Yakup. İlk iki Yakup için bkz: Matta, 10/2; Zebede'nin oğlu Havari Yakup, Kral Agrippa döneminde (M. S. 41-44) tutuklanmış ve öldürölmüştür: Zreffzmann, Hans, The Beginnings of The Christian Church, 178; Yeni Ahitte ki mektubun da yazarı olan İsa'nın yakın akrabası (veya kardeşi) Yakup, yukarıdaki metinde adı geçen, yahudi-hıristiyanların liderliğini yürüten kişidir: Bucaille, M., Tevrat İnciller ve Kur'an, 94; Aydın, M., "Batı ve Doğu Hıristiyanlığı.", 123; Matta, 13/55; Markos, 6/3.

⁸⁰- Daniélou, J.-Marrou, H., The Christian Centuries., 29.

çalışmaları her ne kadar hristiyan toplumu nicelik açısından geliştirmiş olsa da, davetin mahiyeti itibarıyla nitelik açısından huzursuzluklara yol açmıştır. Sözü edilen baskılar döneminde dinamizm kazanan Pavlus'un çalışmalarıyla gittikçe pagan kökenli görünüm arzeden hristiyan toplumun doğuracağı tehlikeli sonuçları hisseden Kudüs Cemaati, gereken önlemlerin alınması ve ortak bir metod izlenmesi amacıyla tarafların biraraya gelmesini arzulamıştır.

Temeli yahudiliğe bağlı olduğu için hristiyanlıkta da sürdürülmesi gereken sünnet, Sebt günü, önemli dini bayramlar gibi gelenekleri uygulamakta ısrarlı bir tutum içerisinde olan Yakup'a bağlı yahudi-hristiyanlar ile bu geleneklerin putperestlikten hidayete ulaşanlar için uygulanmasının anlamsız olduğunu ileri süren Pavlus'a bağlı pagan-hristiyanlar, konunun aydınlanması için, hristiyan tarihinin ilk konsilinde biraraya gelmişlerdir.

Kudüs'te tertip edildiği için "Kudüs Konsili", havarilerin de katılımından dolayı "Havariler Konsili" şeklinde adlandırılan M. S. 49 yılındaki bu konsilin sonucunda görünen o ki, hakimiyet ibresi Pavlus'tan yana dönmüş ve Kudüs Cemaati'nin ısrarla ileri sürdüğü Şer'i geleneklerin önemli bir bölümü, alınan kararların dışında kalmıştır.⁸¹

Bu konsilden kısa bir süre sonra Antakya'da bir kez daha meydana gelen ihtilaf sonucu⁸² taraflar kesin olarak birbirlerinden

81- Önceden de belirtilen bu konsilin kararları, bir kez daha hatırlatmak gerekirse, şunlardır :

- a- Putlar adına kesilen hayvanların etinin yenmemesi.
- b- Kan yenmemesi.
- c- Boğulmuş hayvanların etinin yenmemesi.
- d- Zina'dan (ahlaksızlıklardan) uzak kalınması...

Açık olarak görüldüğü üzere, bu konsilin kararları arasında, sünnet, Sebt günü gibi Şer'i gelenekler bertaraf edilmiştir.

82- Kudüs Konsili'nin tertip edildiği 49 yılının sonlarına doğru, aynı taraflar arasında vukû bulmuştur: Daniélou-Marrou, *a.g.e.*, 31, 32; Bucaille, M., *a.g.e.*, 94; "Fakat Kifas, Antakya'ya geldiği zaman, ona yüz yüze karşı geldim; çünkü kabahatli idi. Çünkü Yakub tarafından bazıları gelmeden evvel, Milletlerle beraber yemek yiyordu; fakat geldikleri zaman, sünnetli olanlardan korkarak çekildi ve ayrıldı. Ve obir (diğer) Yahudiler de onunla beraber riya ettiler; o derecede ki, Bárnabas bile onların riyasına kapıldı.": İncili Şerif, Pavlus'un Galatyalılara

kopmuş; artık Pavlus'un önlenemez yükselişi kendisini iyice hissettirmiştir.

Yahudi-hristiyanlar, liderleri Yakup'un Kudüs halkı üzerindeki etkisinden dolayı paniğe kapılan Ferisiler tarafından taşlanarak öldürülmesinden (M. S. 62)⁸³ sonra, hem yahudilerin gittikçe artan baskıları, hem de Pavlus taraftarlarıyla olan çekişmeleri sebebiyle göç ederek Doğu Ürdün civarına (Pella) yerleşmişlerdir.⁸⁴

İşte bu yahudi-hristiyanlardan oluştuğu öne sürülen⁸⁵ Ebiyonitlerin: Allah'ın "bir" olduğu;⁸⁶ O'nun "Baba" olarak algılanamayacağı,⁸⁷ İsa'nın, Yusuf ile Meryem'in tabii bir doğumla-mucizevî doğum anlayışının aksine-meydana gelen oğlu, şeklinde kabul edilmesi gerektiği;⁸⁸ O'nun, Allah tarafından olağanüstü güçlerle donatılan Mesih konumunda bulunduğu;⁸⁹ kendisinin peygamberler zincirinin ayrıcalıklı bir elemanı olduğu;⁹⁰ Mesihî yolun vazgeçilemez esaslarını hiçe sayan Pavlus'a asla havari gözüyle bakılamayacağı;⁹¹ "Allah'ın evi" Kudüs'ün kutsallığı;⁹² bir hatıra niteliğindeki Evharistiya sakramentinin asla, İsa'nın kanına ve bedenine katılma, şeklinde ele alınamayacağı,⁹³ gibi belirgin inanç

Mektubu, 2/11-13. Görüldüğü gibi Pavlus, kendisine en büyük desteği veren Barnabas'ı da riyakarlıkla suçlayarak ayrılığın şiddetini tasvir etmiştir.

83- Daniélou-Marrou, *a.g.e.*, 38; Yakup'un Sadduki yüksek rahibi Ananus tarafından M. S. 66 yılında, kanunları çiğnediği gerekçesiyle şehit edildiği de rivayet edilmektedir: Sarıkçioğlu, E., *Dinler Tarihi*, 220.

84- Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, 220; Daniélou-Marrou, *a.g.e.*, 38; Wilbur, Earl Morse, *Our Unitarian Heritage*, 9.

85- Wilken, Robert L., "Ebionites", *E. R.*, IV, 577.

86- Wilbur, *a.g.e.*, 9.

87- 'Ata ur-Rahim, M., *Jesus Prophet of Islam*, 73.

88- Wilbur, *a.g.e.*, s. 9; Zreffzmann, *The Beginnings of The Christian Church*, 183.

89- Wilbur, E. M., *A History of Unitarianism*, I, 9; "Ebionites", *The Faiths of The World* (Ed. by James Gardner), I, 792.

90- Wilken, *a.g.e.*, 576; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi*, 141.

91- Grant, R. McQ., "Ebionites", 886; Daniélou-Marrou, *a.g.e.*, 30.

92- Wilken, *a.g.e.*, 576; Grant, *a.g.e.*, 886; Bu cemaatin Kudüs'ü terkedişlerinden bir süre sonra, Yahudilerle Romalılar arasında meydana gelen savaşın neticesi olarak, oradaki mâbet Romalılar tarafından yıkılmıştır (M. S. 70): Daniélou-Marrou, *a.g.e.*, 38.

93- Sarıkçioğlu, E., *a.g.e.*, 224, 225.

esaları; ayrıca, yahudi şeriatına bağlılığına en açık göstergeleri olarak Sebt gününe riayet etmek;⁹⁴ sünnet geleneğini hassasiyetle sürdürmek;⁹⁵ domuz eti yememek;⁹⁶ Yom Kipur ve Fısıh⁹⁷ gibi dinî bayramlara katılmak;⁹⁸ kan yemenin haramlığından hareketle, kesilen hayvanların kanını tamamen temizlemek pratikte mümkün olamayacağı için⁹⁹ bitkisel gıdalarla beslenmek;¹⁰⁰ abdest ve gusül benzeri dinî amaçlı temizlikte bulunmak¹⁰¹ gibi özgün uygulamaları, Ebiyonizm akımının genel hatlarını çizmiştir.

Doktrinlerden ziyade davranışlar itibarıyla yahudi kurallarını ön plana çıkartan Ebiyonizm, Pavlus'un zihniyetine kapılmış hâkim hristiyan kitle tarafından ayrılıkçı (heretik) düşünce ilan edilmiş¹⁰² ve bu akımın mensuplarınca benimsenen kendilerine özgü İncil (Ebiyonitler'in İncili) apokrifal sayılmıştır.¹⁰³

İtilmişliğin etkisiyle tarihten silinen Ebiyonitler hakkında dördüncü yüzyıldan sonra bilgi bulunamadığı rivayet edilse de,¹⁰⁴ İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in Hristiyanlık'la ilgili bilgileri bu cemaat vasıtasıyla elde etmiş olabileceği bildirilmektedir.¹⁰⁵

94- Houtin, A., "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", 445.

95- Sarıkçioğlu, E., Dinler Tarihi, 228.

96- Wilken, R. L., "Ebionites", 576.

97- Yom Kipur, "af günü" anlamına gelen, oruç ve diğer ibaretlerle değerlendirilen bir günlük yahudi bayramıdır. Fısıh (Pesah) ise, İsrailoğullarının Allah'ın emriyle Musa önderliğinde Mısır'dan acele içerisinde çıkışını, bu nedenle henüz mayalanmamış ekmeği pişirerek yediklerini sembolize eden; İbranî tarihine göre 15 Nisan'a rastlayan 8 gün süreli bir Yahudi bayramıdır. İbranî Din Bilgisi (Özetler), 37-39.

98- Wilken, *a.g.e.*, s. 576; Daniélou-Marrou, *The Christian Centuries.*, 75.

99- Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, 227.

100- Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, 168.

101- Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, 227.

102- Wilken, *a.g.e.*, 576.

103- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 154; Ebiyonitler'in İncili, Matta İncili ile üslup açısından paralellik gösterse de, "bakire doğum ve İsa'nın bebekliği" konularına yer vermemektedir. Wilken, *a.g.e.*, 577.

104- Wilken, *a.g.e.*, 577.

105- Brandan, S. G. F., "Ebionites", D. C. R., 253; Sarıkçioğlu, *a.g.e.*, 222.

b- Monarşiyанизм (Monarchianism)¹⁰⁶

İkinci yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve üçüncü yüzyıl boyunca da devam eden Monarşiyанизм, ilahî yapıya sahip Baba, Oğul, Kutsal Ruh üçlemesinin, üç ayrı ilâh sonucunu doğuracağından, Allah'ın ancak tek olması gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁰⁷ Bu akımın mensupları kendi aralarında İsa Mesih'in tabiatı hakkında iki ayrı gruba ayrılmışlardır:

Tamamen bir beşer olan İsa Mesih'in, Allah tarafından seçilerek kabul edilmesi ve ilahî güçle sarılarak Allah'ın evlatlığı (Oğul) konumuna getirilmesi, şeklindeki "adoptiyonist" anlayışı benimseyen Monarşiyancılar; Mesih'in, zâtında ilâhî tezahürler görülen bir ilâh modeli olduğu, şeklindeki "modalist" anlayışı benimseyen Monarşiyancılar.¹⁰⁸

İkinci yüzyılın sonlarında, Roma'da Theodotus tarafından öne sürülen adoptiyonist monarşiyанизм, orada etkili olamamış¹⁰⁹ ve yaklaşık M. S. 260 yılında Samosata'lı¹¹⁰ Paul'un şahsında doğu bölgesinde (Anadolu'da) tekrar gündeme gelmiştir.¹¹¹

Modalist monarşiyancıların en önde gelen ismi ise üçüncü yüzyılın başlarında Roma'da rahiplik görevi yapan Sabellius olmuştur.¹¹²

Tarihi zaman dilimi açısından Samosata'lı Paul'a öncelik arzedan Sabellius, Roma piskoposu Zephyrinus'un görevinin son dönemine (M. S. 199-217) ve Papa I. Calixtus'un da ilk dönemine (M. S. 217/218-

106- Bu isim, "monarchy (İng.)= Monarchia (Latin)" (Allah'ın kesinlikle tek olduğu ve O'nun uluhiyyetinin asla bölünemeyeceği anlayışını belirtir.) kelimesinden türetilmiştir: Kelly, John Norman Davidson-Davies, John Gordon, "Sabellianism", E. B., XIX, 854; Pope, Hugh, "Monarchianism", E. R. E., VII, 779.

107- Wilbur, E. M., Our Unitarian Heritage, 15; Pope, *a.g.e.*, 779; Fisher, G. P., History of Christian Doctrine, 98.

108- Fisher, *a.g.e.*, 98, 99; "Monarchianism", E. B., XV, 682.

109- Fisher, *a.g.e.*, 102.

110- Samosata (Samsat), Malatya civarında yer alan bir şehirdi: "Samosata", E. B., XIX, 923.

111- "Monarchianism", 682.

112- Kelly-Davies, *a.g.e.*, 854.

222) rastlayan yıllarda Roma’da papazlık görevinde bulunmuştur (M. S. 215-220).¹¹³ “Sabelliyanizm (Sabellianism)” olarak ta adlandırılan görüşleriyle Sabellius,¹¹⁴ Allah’ın ilahî özünün “bir”liğini benimsemiş ve “Baba, Oğul, Kutsal Ruh” şeklindeki üç unsurun, tek ilâhın üç ayrı görünümünü anlayışı içerisinde ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür.¹¹⁵ Bu anlayışa göre Baba, yaratıcı ve kanun koyucu; Oğul, kurtarıcı; Kutsal Ruh, kutsayıcı ve hidayete ulaştırıcı görünümde¹¹⁶ yer almışsa da, teslis doktrininde de zikredilen bu formülasyondan, ulûhiyyeti yalnızca Allah’a münhasır kılmaktan dolayı temelde farklılık göstermiştir.

Böylece ulûhiyyeti, yalnızca Allah’a mahsus kılan ve Mesih’in beşerî yönünü ön plana çıkararak, O’nun nefsinde cisimleştirilen ulûhiyyet anlayışını reddeden Sabellius, muhalifleri tarafından tepkiyle karşılanmış ve ayrılıkçı ilan edilerek Papa Calixtus’un aforoz kararına maruz kalmıştır (M. S. 260).¹¹⁷

Mesih’in kişilgi ile ilgili doktrinel izahlara (Kristoloji), adoptiyonist monarşiyanzmin önderi olarak bilinen Samosata’lı Paul’da katılmıştır. M. S. 260 yılında, Palmyra¹¹⁸ Kraliçesi Zenobia’nın himayesiyle,¹¹⁹ Doğu Hristiyanlığı’nın en önemli dinî merkezi olan Antakya piskoposluğu¹²⁰ görevini üstlenen Paul,¹²¹ İsa Mesih’in orijin itibarıyla beşer olduğunu¹²² ve kendisine Kutsal Ruh bağışlanarak Bâkire Meryem’den doğduğunu belirtmiştir.¹²³

113- Aynı eser, 854.

114- “Sabellianism”, D. R. E., 390.

115- Wilbur, E. M., A History of Unitarianism, I, 10.

116- Fisher, *a.g.e.*, 103; “Sabellianism”, D. R. E., 390.

117- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 15, 16; Kelly-Davies, *a.g.e.*, 854.

118- Palmyra (Palmira), günümüzde Tadmor olarak isimlendirilmekte, Suriye sınırları içerisinde, Şam’ın kuzeydoğusunda yer almaktadır.

119- Lawlor, Hugh Jackson, “Samosatenism”, E. R. E., XI, 170; Antakya piskoposluğu, o dönemde Palmira Kraliçesi Zenobia’nın hakimiyeti içerisindeydi: Fisher, *a.g.e.*, 104.

120- Wilbur, *a.g.e.*, 15.

121- “Samosatenians”, The Faiths of The World, I, 795.

122- Wilbur, A History of Unitarianism, I, 10.

123- Lawlor, *a.g.e.*, s. 171; Fisher, *a.g.e.*, 104.

O'na göre İsa Mesih, kendisine Allah tarafından ilâhî ruh bağışlanmasına¹²⁴ rağmen özde ulûhiyyete mâlik olmamıştır.¹²⁵ Önceki peygamberlere de hulûl eden bu ruh¹²⁶ vasıtasıyla İsa'nın kişiliği, tedricî bir yücelme ile Allah'la bütünleştirilerek ilâhileştirilmiştir.¹²⁷

Samosata'lı Paul, fikirlerinden dolayı dinî ve siyasî hasımları tarafından itizalcilikle suçlanmış¹²⁸ ve bu alışılmadık fikirlerin doğurduğu rahatsızlık, politik etkilerle de büyüyerek, kendisi hakkında aforoz edilme ve görevden alınma kararına varan Antakya Kilise Meclisi'nin (Synod of Antioch) birkaç kez toplanmasına neden olmuştur (M. S. 268).¹²⁹ Ancak bu kararlara rağmen, yine Kraliçe Zenobia'nın destekleriyle görevini sürdüren Paul, M. S. 272 yılında Roma İmparatoru Aurelian'ın hakimiyeti ele geçirmesiyle, görevinden azledilmiştir.¹³⁰ Bu tarihten kısa bir süre sonra öldüğü sanılan Samosata'lı Paul'ün başlattığı hareket, devrinin en önemli Kutsal Kitap müfessiri olan hemşehrisi Lucian tarafından, öldürülünceye kadar (M. S. 312) sürdürülmüştür.¹³¹

c- Aryanizm (Arianism)¹³²

Öncülüğü Aryüs (Arius, 250-336)¹³³ tarafından gerçekleştirilen bu ayrılıkçı hareket,¹³⁴ reform hareketine kadar olan dönem içerisinde hristiyan birliğini ciddi olarak zedeleme açısından, etkinliği ve yaygınlığı sebebiyle ilk sırada yer almıştır.¹³⁵

124- Sarıkçıoğlu, E., Dinler Tarihi, 238.

125- Lawlor, *a.g.e.*, 171.

126- Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, 238.

127- Wilbur, A History of Unitarianism, I, 10.

128- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 15.

129- Fisher, *a.g.e.*, 104; Lawlor, *a.g.e.*, 171.

130- Fisher, *a.g.e.*, 104; Wilbur, Our Unitarian Heritage, 15.

131- Lawlor, *a.g.e.*, 172.

132- Bu isim, IV. yy'ın ilk dönemlerinde Aryüs tarafından ortaya konan Kristolojiyi belirlemek için kullanılmıştır: Davies, John Gordon, "Arianism", E. B., II, 381.

133- Brandon, S. G. F., "Arianism", D. C. R., 97.

134- "Arians", The Faiths of The World (Ed. by James Gardner), I, 171.

135- Aydın, Mehmet, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini.", 148.

Libya doğumlu Aryüs¹³⁶, Samosata'lı Paul'ün takipçisi ve Antakya teoloji ekolünün üst düzey mensubu olan şehit Lucian'ın huzurunda eğitim görmüş bir İskenderiye rahibi idi.¹³⁷ O, ezelî ve ebedî olan Allah'a, "Hikmet (Wisdom) ve Kelâm (Word)" gibi kendi zâtına mahsus ilahî özellikler dolayısıyla asla şirk koşulamayacağı; Kutsal Metinler'de de zikredilen bu kavramların, kainatın yaratılışına neden olan bağımsız bir özü ifade ettiği; İsa Mesih'in beşerî konumu itibarıyla özünde ve bedeninde, Allah'tan farklı bir yapıya sahip olduğu; kendisine hikmet ve kelam bahşedilerek diğer insanlardan daha ayrıcalıklı kılınan İsa Mesih'in, ilâhî bilgiye bütünüyle vâkıf olamayacağı; Kutsal Ruh unsurunun, Mesih'in yaratılmasıyla ön plana çıktığı, şeklindeki görüşleriyle¹³⁸ mensubu bulunduğu kilisenin piskoposu olan Alexander ile ihtilafa düşmüş (M. S. 318/323)¹³⁹ ve boyutları gittikçe büyüyen tartışmalar, İskenderiye'de kilise meclisinin toplanarak Aryüs'ün aforozuna kadar varan sonuçlara sebep olmuştur (M. S. 321/322).¹⁴⁰ Kutsal Kitap ifadeleriyle beşerîliği ve peygamberliği sabit olan İsa Mesih'in¹⁴¹, Allah tarafından ilahî bir güçle donatılarak yüce bir varlık konumuna ulaştırıldığı fikriyle (Adoptiyonizm), beşerî yönünün geri plana itilmesi; sahip olduğu ilahî tezahürler nedeniyle de kendisine ilahî bir model görüntüsü çizilmesi (Modalizm), girişimlerinin sonucunda gelişen ve İsa'yı Allah ile özdeş kabul eden zihniyetin¹⁴² temsilcileri tarafından alınan tüm kararlara rağmen asla geri adım atmayan Aryüs, görüşlerini "Thalia" adlı eseriyle kitaplaştırmak, gayretle çalışmalarını sürdürmüştür.¹⁴³

136- Davies, John Gordon, "Arius", E. B., II, 401.

137- Fisher, G. P., History of Christian Doctrine, 134; "Arius", The Faiths of The World, I, 170.

138- Foakes-Jackson, Frederick John, "Arianism", E. R. E., I, 777.

139- Taraflar arasında vukû bulan ihtilafın tarihi, farklılık arz etmektedir: Davies, "Arius", 401.

140- Fisher, *a.g.e.*, 135; Foakes-Jackson, *a.g.e.*, 777; "Ariusçuluk", Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, I, 657.

141- Matta, 11/19, 13/57.

142- Auer, "Unitarianism", E. A., XXVII, 294.

143- Davies, "Arius", 401; Eser, görüşlerin kolaylıkla öğrenilmesi amacıyla gemiciler, yolcular (pilgrims) ve değirmenciler için şarkılar üslubu içerisinde

Taraflar arasındaki dozu gittikçe artan tartışma ortamı, iktidarı henüz ele geçirmiş olan (M. S. 323) Roma-Bizans İmparatoru I. Konstantin'in (Constantine I)¹⁴⁴ girişimleriyle giderilmeye çalışılmış ve bu amaçla başkanlığı bizzat İmparator tarafından gerçekleştirilen ilk ekümenik konsil, İznik Konsili (Council of Nicaea, M. S. 325), düzenlenmiştir.¹⁴⁵ Yapılan görüşmelerin neticesinde, Aryüs tarafından ortaya konulan: Zâtıyla kaim olan Baba'nın "bir"liği; ezeli ve ebedî sıfatlara haiz bulunan yegâne unsurun Baba olduğu; varlığı Baba'ya bağlı olarak gerçekleşen Oğul'un bu nedenle ezelîlikten yoksunluğu; ancak bunun yanısıra, yoktan yaratılan (Grekçe, *ex nihilo*) ilk ve kusursuz varlık konumunda bulunduğu; O'nun, Baba ile özdeş kılınamayacağı (Grek., *heteroousios* veya *anomoios*); fakat kendisine bahşolunan ilâhî bağışlardan dolayı, özünde Baba ile benzerlik arzettiği (Grek., *homoios*); bu nedenle Oğul'a atfedilen ilâhlık yakıştırmasının, yalnızca, gösterilen saygının bir ifadesi olduğu, şeklindeki görüşler reddedilerek dışlanmış; buna mukabil olarak İskenderiye piskoposu Alexander'in yardımcısı Athanasius tarafından formüle edilen: Baba ile Oğul'un aynı ilahî özü paylaştığı (Grek., *homousios*); Baba ve Oğul ikilisinin ancak birlikte telaffuz edilmesiyle asıl anlamını kazandığı, şeklindeki görüşler, konsilin resmî görüşü ilân edilerek, kabul edilmesi gerekli "amentü (kredo)" haline getirilmiştir (Nicene Creed).¹⁴⁶

hazırlanmıştır: Fisher, *a.g.e.*, 135.

144- Foakes-Jackson, *a.g.e.*, 777; I. Konstantin, kendisi kiliseye mensup olmamasına rağmen, konsilin doğal başkanı idi. Bu uygulama ile İmparator, devlet-kilise ittifakının temelini atmıştır. Her iki kurumun birlikteliği, karşılıklı destek açısından avantaj oluştursa da, tarihin birçok döneminde hakimiyeti karşılıklı olarak ele geçirmek açısından politik çıkar mücadelelerinin ve entrikaların kaynağı durumuna gelerek birçok sorunları da beraberinde getirmiştir: Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi* (Çev: Fikret Işıltan), 44.

145- Allen, Joseph Henry, "Early Christian Doctrine", *Unitarianism: Its Origin And History*, 21; Fisher, *a.g.e.*, 136; Davies, "Arianism", 381-2; Aydın, M., "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", 126; "Arianism", D. R. E., 27; Brandon, S. G. F., "Arianism", D. C. R., 97; Wilbur, H. U., I, 10.

146- Fisher, *a.g.e.*, 137-139; "Arianism", D. C. R., 97; Auer, *a.g.e.*, 295; Davies, "Arianism", 381, 382; Brandon, *a.g.e.*, 97; "Arius", *The Faiths of The World*, I, 171; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 44; Aydın, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini.", 148;

Konsil kararıyla ayrılıcı nitelemesine mâruz kalmış olan Aryanizm, ilk anda mensuplarının sürgüne zorlanması gibi fiilî tepkilerle karşılaşsa da, sonraki yıllarda taktik değiştiren I. Konstantin'in çabalarıyla yeniden gündeme gelmiş ve politik çıkarların da işin içine girmesiyle, imparatorluğun doğu kesiminde hüküm süren oğul Konstantiyus'un (Constantius) desteğine mazhar olmuştur (M. S. 328-350). Bu destek, Konstantiyus'un imparatorluk tahtına geçtiği dönem içerisinde de (M. S. 50-61) sürdürülerek, hareketin gelişme sürecine ivme kazandırılmıştır. Bu döneme rastlayan Cermen (German) kabilelerin Hristiyanlığı benimsemesi aryanî form içerisinde gerçekleşmiş ve İzmit aryanî piskoposu Eusebius eliyle takdis edilen Ulfilas'ın hazırladığı Kutsal Kitab'ın Cermence çevirisi, bu kabilelerin yeni inançlarına bağlılıkta kararlı olmalarını sağlamıştır.¹⁴⁷

Kristolojik platformda sergilediği görüşlerle İznik Konsili'nden itibaren yoğun tartışmaları başlatan Aryanî ihtilaf, doğurduğu sonuçlarla, diğer üç ekümenik konsilin de ana konusunu oluşturmuş¹⁴⁸ ve aklî yöntemlerle ortadan kaldırmaya çalıştığı dinî dogmaların kemikleşmesine neden olarak, Hristiyan İlâhiyatı'nın bu dogmalara dayalı bir yapı geliştirmesine yol açmıştır.¹⁴⁹

VI. yüzyılın sonlarına kadar, özellikle kişisel çabalara bağlı olarak devam eden Aryanizm, umulanın aksine, sağlıklı bir teşkilat düzeni kuramamış olsa da¹⁵⁰, görüşleri İngiltere'de Thomas Emlyn (1663-1741) ve Samuel Clarke (1675-1729)'ın çalışmalarıyla¹⁵¹ Üniteryanist hareket içerisinde yeniden gündeme gelerek aynı isim

Allen, *a.g.e.*, 21.

147- Davies, "Arianism", 382; Ostrogorsky, *a.g.e.*, 44, 45; "Arians", *The Faiths of The World*, 175; Fisher, *a.g.e.*, 142; Brandon, "Arianism", 98; Aydın, "Doğu ve Batı Hristiyanlığı.", 125.

148- Allen, "Early Christian Doctrine", 22; Sözedilen bu ilk dört konsil şunlardır: İznik Konsili (M. S. 325), I. İstanbul Konsili (M. S. 381), Efes Konsili (M. S. 431) ve Kâdiköy (Kalkedon) Konsili (M. S. 451).

149- "Ariusçuluk", *Meydan Larousse*, 657.

150- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 25.

151- "Arians", *The Faiths of.*, 176.

altında (Aryanlar) anılmalarına sebep teşkil etmiştir.¹⁵²

4- Protestan Reformu Dönemi Teslis Aleyhtarlığı

Özellikle Aryüs'e bağlı ihtilafların sonucunda peşpeşe meydana gelen konsillerle hâkimiyetini tesis eden Petrus'a dayalı ve Pavlus'a endeksli Roma Kilisesi, Doğu Roma İmparatorluğu'nun merkezi olan İstanbul'daki (Konstaninapolis) Kilise (İstanbul Kilisesi) ile birliktelik oluşturarak¹⁵³ ve IV. yüzyıldan itibaren İmparator I. Konstantin'in hristiyanlığı benimsemesiyle başlatılmış olan devlet-kilise işbirliği geleneğine de güvenerek, hristiyanlıktaki bilinen temel dogmaları şekillendirme faaliyetlerine girişmiştir.¹⁵⁴

Fakat, dinî kavgalarla zayıflayan ve M. S. 476 yılında yıkılan Roma Kilisesi'nin merkezi Batı Roma İmparatorluğu; ayrıca sınırlar açısından komşu oldukları İslâm Devleti'nin etkili çalışmaları sonucunda gücü azalan Doğu Roma İmparatorluğu, girmiş oldukları bocalama sürecinde kilise unsuru, hâkimiyet sevdalarından vazgeçerek daha sınırlı bir ortam içerisinde eğitim ve ibadet konularına ağırlık vermiş; bağışlarla ve sakramentlerin icra edilmesi esnasında talep edilen maddiyatlarla sürdürülen bu yöneliş sonucunda da Kilise (Roma Kilisesi) ekonomik gücün merkezi haline gelmiştir.¹⁵⁵

Tüm bu gelişmeler oluyorken her iki kilise arasında IX. yüzyılın ortalarından itibaren vukû bulan hem hiyerarşik yetki sorunu, hem de Kutsal Ruh'un tabiatı konularındaki tartışmalar M. S. 1054 yılında parçalanma gerçeğini ortaya koymuş¹⁵⁶ ve parçalanmanın boyutları en açık haliyle Fatih Sultan Mehmet tarafından kuşatılmış olan İstanbul'daki Kilise Patrik'inin, Roma'dan yardım istenmesi tekliflerine karşılık "İstanbul'da Katolik kardinalinin külâhını

152- Wilbur, *a.g.e.*, 125.

153- Aydın, "Doğu ve Batı Hristiyanlığı.", 126.

154- Bu dogmalar, Teslis doktrini, İnkarnasyon, Keffaret, Fedâ, Bâkire Meryem'in "Tanrı anası" görülmesi ve sakramentler, şeklinde özetlenebilir: Houtin, A., "Hristiyanlığın Kısa Tarihi", 447-49.

155- Houtin, *a.g.e.*, 451-52.

156- Aydın, *a.g.e.*, 127-28; Schimmel, A., *Dinler Tarihine Giriş*, 134; Hromadka, J. L., "Doğu Ortodoksluğu", 243.

görmektense, Osmanlı'nın sarığını görmeyi tercih ederim." şeklindeki cevabıyla kendisini göstermiştir.

Belirtildiği üzere ekonomik gücün merkezi haline gelen Roma Kilisesi, Ortaçağa damgasını vuran görüntüsüyle siyasî ve entelektüel platformun da yegâne belirleyicisi olarak, kendi gibi düşünmeyenleri devre dışı bırakmak amacıyla XIII. yüzyıldan itibaren yargısız infaz kurumları olan Engizisyon mahkemelerini tesis etmiştir.¹⁵⁷

Kilisenin bu her konudaki hâkimiyeti, İstanbul'un fethi (M. S. 1453) ile başlamış olan Yeniçağ ortamındaki Rönesans ve matbaanın icadı gibi gelişmelerle, tek merkezli olmaktan kurtulan ve tepkisini dile getirebilme alışkanlığını kazanan toplum tarafından sorgulanmaya başlamış;¹⁵⁸ meydana gelen tüm bu gelişmeler, M. S. 1517 yılında Wittenberg'de Martin Luther'in Katolik Kilise hâkimiyetine başkaldırmasının yolunu açmıştır (Protestan Reformu).¹⁵⁹

a- Anabaptizm (Anabaptism)¹⁶⁰

Reform dalgalanmasının revaçta olduğu bir dönemde Zwickau'da (Doğu Saksonya) Luther yanlısı olarak papazlık görevi yapan (1520) ve burada iken, İsa'nın bin yıllık dünya hâkimiyeti süreceği (Chiliasm), ahitlerin reddi, hâkimlik görevinin terkedilmesi, savaşta bulunmanın kötülüğü, vaftiz uygulamasının bebeklik dönemiyle sınırlanamayacağı ve hakikat yoluna gönül vermiş olan gerçek iyilerin toplumunu oluşturma gerekliliği gibi mistik öğretileri öngören terzi Nicholas Storch'un etkisinde kalan Thomas Münzer (1485-1525) gayretlerine bağlı olarak hıristiyanlık tarihine geçen Anabaptist eğilim,¹⁶¹ doktrinel teslise dayalı itikatların temsilcisi Kilise'ye karşı ciddî bir başkaldırı görüntüsü çizmiştir.

157- Aydın, *a.g.e.*, 129; Wilbur, H. U. I, 14; Sarıkçıoğlu, *Dinler Tarihi*, 247.

158- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 37-38.

159- Sarıkçıoğlu, *a.g.e.*, 249; Aydın, *a.g.e.*, 130.

160- Bu isim, Grekçe kökenli "anabaptizo" kelimesinden hareketle, bebeklik dönemindeki vaftiz uygulamasına ek olarak yetişkinlik döneminde de vaftiz olunmayı öngören XVI. yüzyıldaki bir hıristiyan kesimi belirlemek için kullanılmıştır: "Anabaptists", *The Faiths of The World*, I, 85.

161- Mc Glothlin, William Joseph, "Anabaptism", *E. R. E.*, I, 406; Brandon, S. G. F., "Anabaptists", *D. C. R.*, 74.

Protestanlığın merkezi konumundaki Wittenberg’de etkili olmaya başlayan radikal Anabaptist görüşlerin yayılması, tehlikeyi sezen Luther’in girişimleriyle önlenerek, Almanya’nın dışına itilmiştir (1522).¹⁶²

Hareketi yaygınlaştırma arzusunun sonucu olarak Almanya’nın İsviçre ile sınır bölgelerini ziyaret eden Münzer, büyüüne kapılmış olduğu, İsa’nın yeryüzündeki sınıfsız ve sınırsız ilâhî hâkimiyeti gerçekleştireceği inancından hareketle, hüküm süren tüm üst sınıflara karşı nefret duyarak, idamına yol açan köylüler isyanına önderlik etmiştir (Köylüler Savaşı, 1525).¹⁶³

Muhtemelen Münzer’den etkilenen, ancak yeryüzündeki ilahî hâkimiyet ve üst yönetimlere başkaldırı konularında daha ılımlı yaklaşım tarzı sergileyen İsviçre anabaptizmi,¹⁶⁴ 1525 yılından itibaren, Zwingli liderliğindeki İsviçre reformunun sağladığı rahat ortam içerisinde,¹⁶⁵ Zürih’te, genç bir soylu olan Conrad Grebel’in öncülüğünde organize edilmiştir.¹⁶⁶ Bir ara Zwingli’yi de cezbeden¹⁶⁷ ancak bebeklik dönemi vaftizini (infant baptism) ısrarla reddeden ve yeterli görmeyen, ayrıca her konuda bağımsız inananlar kilisesi kurulmasını talep eden, aynı zamanda Kutsal Kitab’ın iç aydınlanmaya ve bağımsız şuurlanmaya vesile olan öğretilerinin yeniden kendi anladıkları doğrultuda yorumlanmasının gerekliliğine inanarak, Kutsal Metinlere dayalı olmadığı iddiasıyla, konsillerde ortaya konulan spekülâtif doktrinleri önemsemeyen görüşlerini ileri sürmeleri sonucu tek kalan İsviçre’deki Anabaptist ekol,¹⁶⁸ dinî düşüncelerden dolayı zulüm yapılmasına karşı olduğu halde, bu

162- Mc Glothlin, W. J., “Anabaptists”, D. R. E., 15; Aryüs döneminden itibaren başlayan (IV. yy.) ve Protestan Reformu dönemine (XVI. yy.) kadar geçen süre içerisinde kayda değer bir teslis aleyhtarlığı olmadığı belirtilmektedir: Chadwick, John White, Old And New Unitarian Belief, 86.

163- Mc Glothlin, “Anabaptism”, 406; Brandon, *a.g.e.*, 74.

164- Mc Glothlin, *a.g.e.*, 407; Fisher, History of Christian Doctrine, 319.

165- Wilbur, H. U., I, 22; Fisher, *a.g.e.*, 319.

166- Williams, George Huntston, “Anabaptists”, E. B., I, 838.

167- Mc Glothlin, *a.g.e.*, 407.

168- Wilbur, H. U., I, 22.

uygulamaya maruz kalmaktan kurtulamamıştır (1527).¹⁶⁹

İsviçre’de engellenen bu hareketin mensupları, önce Avusturya’ya sığınmışlarsa da (1526), orada da karşılarına çıkan baskılar nedeniyle sosyal, politik ve dinî ortam açısından uygun rahatlıkta buldukları Moravya, Bohemya ve Polonya gibi bölgelere göç etmişlerdir.¹⁷⁰ Moravya’daki Nikolsburg şehrine göç eden Anabaptistler arasında bulunan; zekâsı, bilgisi, hitabeti ve tartışmacılığı ile tanınmış olan Balthasar Hubmaier’in hünerli çalışmalarına, mevcut huzur ortamı ve bölge insanının katılımı eklenince, duyulan özlemin de etkisiyle, şehir “yeni bir Kudüs” olarak algılanmış; ancak iç işlerinde Lichtenstein lordlarının koruması altında, dış işlerinde Avusturya krallığının hâkimiyetinde bulunan bu şehirdeki ayrılıkçı dinî gelişme krallık tarafından duyulunca, yeni bir zulüm fırtınası estirilerek Hubmaier tutuklanmış (1527) ve 10 Mart 1528 tarihinde de yakılarak öldürülmüştür.¹⁷¹

Luther yanlısı bir kürk tüccarı iken, Strassbourg’da Anabaptizmle karşılaşan ve onu benimseyen (1529) Melchior Hoffmann, İsa Mesih’in beşerî tabiatının Meryem’den değil de Baba’nın (Allah) özünden, çöldeki, İsrailoğulları’nın beslenmesini sağlamak için gönderilen kudret helvası gibi, gökten indirilmiş bir beden özelliğine sahip olduğu fikriyle, farklı bir çizgi izleyerek Almanya’nın Aşağı Rhine bölgesindeki ve Hollanda’daki Anabaptist hareketi yönlendirmiş;¹⁷² Kutsal Metinleri hesaba dayalı (allegorik) yorumlama ile bin yıllık ilâhî hâkimiyetin 1533 yılında başlayacağı teziyle, İsa Mesih’in bütün işleri ele alacağı ve tüm zulümleri kaldırarak gerçek adaleti tesis edeceği tarihte, O’nunla aynı safta yer almak arzusu içinde Strassbourg’a döndüğünde tutuklanarak hapse atılmış ve ordayken ölmüştür (1543).¹⁷³

169- Wilbur, *Our Unitarian.*, 43; Latourette, K. S., *A History of Christianity*, 792; Wilbur, H. U., I, 23.

170- Williams, *a.g.e.*, 838; Mc Glothlin, “Anabaptists”, 15.

171- Mc Glothlin, “Anabaptism”, 408; Hübmaier’in, Anabaptist hareketteki rolü için bkz. Mc Glothlin, “Anabaptist”, 15; Hübmaier’in fikri yapısı için bkz. Wilbur, H. U., I, 32.

172- Williams, *a.g.e.*, 838; “Anabaptists”, *The Faiths of.*, 87.

173- Mc Glothlin, “Anabaptism”, 409; Wilbur, *a.g.e.*, 40.

Westfalya eyaleti sınırları içerisinde Münster kentinde 1529 yılından itibaren Bernard Rothmann eliyle oluşturulan Anabaptist ortam,¹⁷⁴ Hoffman'ın yolunu izleyen Felemenk John Mathijs ve Leyden'li John Beuckelson'un "Mesih'in yeryüzüne gelmesi ve ilahî hâkimiyeti kurması" fikriyatıyla teşvik edilmiştir.¹⁷⁵ Bu amaçla yetişkinlere vaftiz uygulaması başlatılarak, şehirde yeryüzü krallığının kurulduğu ilan edilmiş (1534); yeni bir Kudüs mantığıyla, şehrin hâkimiyetini ele geçirmenin tabii sonuçlarından olarak "hâkimlik, hukuk, evlilik, özel mülkiyet" kavramları toplumsal hayatın gündeminden çıkarılmıştır.¹⁷⁶ Münster'de kurulan bu dinî-siyasî merkez, güçlü yapısının bir gereği olarak ezilen tüm Anabaptistleri "Azizlerin Krallığı" çatısı altında himaye görevini üstleniyorken, evlilik dışı yaşantılarla kötü şöhretler edinmiş; yetkililerin baskıları ve saldırılarıyla mensuplarının büyük çoğunluğuna katliamda bulunulmuş, ortadan kaldırılmıştır.¹⁷⁷

Böylece susturulan Anabaptist harekete yön veren Menno Simons (1496-1561), 1536 yılından itibaren, aşırılıkları terkeden bir görünüm içerisinde Mennonitler (Mennonites) adıyla varlığını sürdürmüştür.¹⁷⁸

Anabaptizmi, Üniteryanizm yolunun hazırlayıcısı kılan itikadi ve siyasî görüşleri şunlardır:

Öncelikle bebeklik dönemi vaftizini reddetmek; asıl vaftiz uygulamasının yetişkinlere gerçekleştirileceğini belirtmek;¹⁷⁹ Mesih'in herkes gibi günahkâr olarak doğduğuna inanmak; Tanrı olmayan Mesih'in annesi Meryem'inde, Tanrı Anası olmadığını savunmak; Mesih'in günahların bağışlanması için öldüğünü kabul etmemek,¹⁸⁰ İsa'yı izleyen insanların, silahlarla, mahkemelerle, maddiyatla, resmî kurumlarla, akitleşmelerle kötülükleri önleyemeyeceği gerçeğinden esinlenerek din ve devlet işlerini

174- Mc Glothlin, *a.g.e.*, 409.

175- Williams, *a.g.e.*, 838; Fisher, *a.g.e.*, 319.

176- "Anabaptists", *The Faiths of.*, 86; Williams, *a.g.e.*, 838.

177- Brandon, "Anabaptists", 74.

178- Williams, *a.g.e.*, 838; Mc Glothlin, "Anabaptism", 410; Fisher, *a.g.e.*, 319.

179- Brandon, *a.g.e.*, 74.

180- Wilbur, H. U., I, 32.

birbirinden ayrı tutmak;¹⁸¹ bütün hakikat yolcularının (iyilerin) birliğine ve sosyal eşitliğin var olması gerektiğine gönülden inanmak.¹⁸²

b- Sozziniyanizm (Socinianism)

Üniteryanizmin Polonya görünümü olan Sozziniyanizm, İtalya kökenli Lealius Socinus (1525-1562) ve yeğeni Faustus Socinus (1539-1604)'un önderliğini yaptığı¹⁸³ teslis doktrini karşısı bir akım olarak ortaya çıkmıştır.

Dinî hayatla ilgili ifadelerin, hurafelerden arındırılarak çağın şartları içerisinde sunulması gerektiğine inanan¹⁸⁴ F. Socinus, Allah'ın görevlendirdiği Mesih'in aynı zamanda ilahî güçlerle donatılmış bir insan olduğu için tapınılmaya layık bulunduğuna (adoratio Christi) inanmıştır.¹⁸⁵

Beşerî tabiata haiz olan Mesih'in, Allah'ın kabulüyle O'nun evladı olduğunu (adoption), bunu belirten bir saygı ifadesi olarak ta "ilâh" sıfatıyla anılabileceğini belirtmiştir.¹⁸⁶

Sozziniyanizmin ön özlü tanıtımı Rakovyan Kateşizm'de (Racovian Catechism) özetle şöyle yapılmıştır:

a- Zâtı bir olan Allah, sayıda da birdir.

b- Zâtı kendine özgü olduğundan, özünde ortak kabul etmemektedir.

c- İsâ, mükemmel insandır.

d- Kutsal Ruh, Tanrı'nın bir gücüdür.

e- "Aslî günah" anlayışı geçersizdir.¹⁸⁷

181- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 45; Fisher, *a.g.e.*, 319.

182- Brandon, *a.g.e.*, 74.

183- Latourette, K. S., A History of Christianity, 793; Clow, William Mac Callum, "Socinianism", E. R. E., XI, 651.

184- Jones, R. M., The Churchs Debt To Heretics, 241; Beard, Charles, The Reformation of The Sixteenth Century In Its Relation To Modern Thought And Knowledge, 276.

185- Jones, *a.g.e.*, 283; Clow, *a.g.e.*, 652.

186- Fisher, G. P., History of Christian Doctrine, 323.

187- Auer, "Unitarianism", E. A., XXVII, 296; Cross, George, "Socinianism", D.

Teslis doktrininin, kendi içerisinde tezat teşkil eden kavranılamaz bir yapıya sahip olduğunu belirten¹⁸⁸ Sozziniyanizm hakkında “Polonya’da Üniteryanizm” konusunda ayrıntılı bilgiler verileceğinden, bu hareketin teslis karşıtı olma yönünü belirtmede yukarıdaki bilgilerle yetinilmiştir.

c- Üniteryanizm’in Çıkışı

Aslında araştırmanın ana konusu olan bu başlık altında yer verilecek olan bilgiler, Protestan Reformu döneminde ortaya çıkan teslis aleyhtarı hareketleri bir silsile içerisinde birbirleriyle irtibatlandırmak amacını taşımakta ve bu nedenle, çalışma boyunca gerekli ayrıntılardan sözedileceği için, yüzeysel üslupla ele alınmaktadır.

Her teolojik harekette olduğu gibi, Üniteryan hareketin de çıkışı ve sürdürülmesi zamana, zemine ve lider şahsiyetlerin tutarlı çabalarına bağlı olarak gerçekleşmiştir. En iyi özetlenmiş hali “Allah’ın birliğini esas alan ve bu nedenle teslis doktrini karşıtı nitelik taşıyan dinî akım”¹⁸⁹ şeklinde ifade edilen bu düşünce şekli, Mesihî mesajın özünü oluşturan akide yapısıyla tarihe çıkış zamanı açısından hristiyanlığın ilk dönemine ait özellikte ise de,¹⁹⁰ mezhebi çıkış tarihi yönüyle, Avrupa’daki, köklü değişimlerin yaşandığı Protestan Reformu dönemine (XVI. yüzyıl) aittir.¹⁹¹

Doktrinel spekülasyonlarla ilahlaştırılmış İsa Mesih modelini kritize eden tüm zihniyetlerle doğal ilgisi olan Üniteryanizm,¹⁹² Michael Servetus’un (1511-1553) bu konudaki cesur girişimlerinin doğurduğu yankılarla adını duyurarak etki alanı oluşturmuş ve bu alan

R. E., 419.

188- Fisher, *a.g.e.*, 322.

189- Auer, *a.g.e.*, 294.

190- Chadwick, John White, *Old And New Unitarian Belief*, 59.

191- Beach, Seth C., “Unitarianism And The Reformation”, *Unitarianism: Its Origin And History*, 65.

192- Bu nedenle, konu ele alınırken ilk dönemlerden itibaren başlayan teslis aleyhtarlığı (Ebiyonizm, Monarşiyenizm, Aryanizm, Anabaptizm, Sozziniyanizm) araştırmada gündeme getirilmiştir.

Polonya'da Faustos Socinus (1539-1604), Transilvanya-Macaristan'da Francis David (1510-1579), İngiltere'de John Bidle (1615-1662) ve Amerika'da William Ellery Channig (1780-1842) gibi lider şahsiyetlerin dinamik çalışmalarıyla karakterize edilerek varlığını sürdürmüştür.

5- Üniteryanizm'in Doğuş ve Gelişmesinde Teslis Karşıtı Akımların Rolü

Din, Yüce Yaratıcı Allah tarafından, tüm özellikleri gözönünde bulundurularak seçilen insanların elçiliğiyle, yine eşref-i mahlukat olan insanlara mutluluk kaynağı ve hayat nizamı olarak gönderilen inançlar ve uygulamalar bütünüdür.¹⁹³ Nesilden nesile, aslı muhafaza edilerek sürdürülmesi gereken bu inançlar ve uygulamalar bütününe, olduğundan farklı bir görüntü kazandırılmak istendiğinde, pek tabiidir ki, onun muhafazakarları tarafından karşı çıkılacak; böylece karşıt gruplaşmaların mücadeleleri başlayacaktır.

İşte bu hakikatin sınırları içerisinde yer alan ve başlangıcı İsa Mesih'in hemen sonrasına dayanan, zaman içerisinde de boyutları büyüyen Hristiyan dinine ait iç mücadeleler, işaret edilen karşıt gruplaşmaları doğurmuştur. Tarihi seyir içerisinde adları farklı da olsa, hedefleri ortak olan bu gruplaşmalar, hristiyanlık içerisinde iki ana başlık altında görünüm arzemiştir: Teslis taraftarı (Trinitarian) ve teslis aleyhtarı (antitrinitarian).

Bu zorunlu vurgulamayı yaptıktan sonra, teslis aleyhtarı kategoride anılan Ebiyonizm, Monarşiyenizm, Aryanizm, Anabaptizm ve Sozziniyenizm'in, aynı safta yerini alan Üniteryanizm'e, doğuş ve gelişme konusunda ne tür katkılarda bulunduğuna değinmek daha anlamlı olacaktır.

Hristiyanlık tarihinin ilk dönemlerinde göze çarpan Ebiyonizm'in, Yahudi şeriatına bağlı kalınarak İsa Mesih'in yolundan gidileceğini esas almak suretiyle, Pavlus zihniyetine karşı başlatmış olduğu mücadelesinde ortaya koyduğu: "Allah'ın birliği; O'nun, Baba olarak algılanamayacağı; İsa'nın tabii bir doğumla dünyaya geldiği; ancak birçok ilahî mucizelerle de donatıldığından dolayı Mesih

¹⁹³- Burada kastedilen, ilâhî dindir.

konumunda bulunduğu; İsa Mesih'in ayrıcalıklı bir peygamber olduğu" gibi temel inançlar,¹⁹⁴ hristiyanlığın bu saf öğretisine özlem duyan Üniteryanizm¹⁹⁵ için dikkate değer olmuştur.

Modalist Monarşiyenizm'in öncüsü olan Sabellius'un, "Allah'ın ilahî özünün ortak kabul edemeyeceğini" bildiren ve böylece, "ulûhiyyeti İsa Mesih'in bedeninde cisimleştiren Pavlus zihniyetinin temsilcileri tarafından aforozla muamele gören teslis karşıtı inanç tarzı, Michael Servetus'un ilham kaynağını teşkil etmiştir.¹⁹⁶ Michael Servetus, "Teslis'in Hataları" adlı ilk eserinde, özetle: Baba, oğul, Kutsal Ruh üçlemesinin filozoflar tarafından "bir özün üç ayrı varlığa paylaştırılması" şekliyle formüle edildiğini; ancak paylaştırılan bu ilahî özün, üç ayrı unsurda üç ayrı varlık sonucunu doğuracağını; böylece çok tanrıcılığın oluşacağını, belirtmektedir.¹⁹⁷

Adoptiyonist Monarşiyenlerin öncüsü Samosata'lı Paul tarafından öne sürülen "beşerî tabiata sahip İsa'nın, Allah tarafından Kutsal Ruh bağışlanarak Bâkire Meryem'den dünyaya geldiği; ilahî güçle sarılarak Allah'ın evlatlığı (oğul) konumuna getirilse de, O'nun özde ulûhiyyete mâlik olamadığı" şeklindeki anti-teslis karakterli görüşleri, Polonya'daki Üniteryan kesimin liderliğini gerçekleştirmiş olan Faustos Socinus'un görüşlerinde aynıyla yansıtılmıştır.¹⁹⁸

Hristiyanlık tarihinin, doğurduğu sonuçlarıyla ilk ciddi ayrılığı olan Aryanizm'in lideri Aryüs'ün, ilk ekümenik konsiline konu olan: "Bir olan Baba'nın zâtıyla kâim ezelîlik ve ebedîlik sıfatlarının, varlığı Baba'ya bağlı Oğul'a atfedilemeyeceği; fakat Oğul'un da yoktan yaratılan ilk ve kusursuz varlık olduğu; öz açısından Baba'ya ortak olamayacağı; ancak Baba tarafından bahşolunan ilahî bağışlardan dolayı, özünde Baba'ya benzerlik arzettiği; Oğul'a atfedilen ilahîliğin

194- Üniteryanizm ile bağlantılı olarak ele alınan teslis karşıtı grupların belirgin görüşleri, aradaki etkileşim boyutunu netlikle görebilmek amacıyla yinelenmiş; ancak, ilgili bilgilere ait kaynaklar bu tekrara dahil edilmemiştir.

195- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 8.

196- Kelly, J. N. D.-Davies, J. G., "Sabellianism", E. B., XIX, 854.

197- Serveto, Michael, "On The Errors of The Trinity" (Tr. by Earl Morse Wilbur), Harvard Theological Studies, XVI, 33-35.

198- Fisher, G. P., History of Christian Doctrine, 323; Jones, Rufus M., "Divergent Religious Bodies", An Outline of Christianity, 283.

hürmeti ifade ettiği” görüşleri, özellikle Üniteryanizm’in İngiltere’deki yayılması esnasında, 1703-1750 yılları arasında, harekete Aryüs yanlısı bir görünüm kazandırmıştır. 1708 yılında İngiltere’de, hristiyanlığın ilk dönem öğretilerinden hareketle teslis karşıtı mücadeleye destek kazandırmak için Dr. Samuel Clarke tarafından başlatılan çalışmalar, bu şahsın 1712 yılında yayınladığı “The Scripture Doctrine of The Trinity” adlı eseriyle şekillendirilerek; Kutsal Metinler’in ortaya koyduğu doktrine göre, birinci derecede tapınılacak unsurun yalnızca Baba olduğu; O’na nazaran Oğul’un ikinci planda yer alması gereken şahsiyetine, Baba’ya ulaşmayı sağladığı için hürmet gösterilmesi gerektiği, ifade edilmiştir.¹⁹⁹ Clarke’ın başlattığı çalışmalarda yanında yer alan Thomas Emlyn’in de, aynı doğrultuda davrandığı bildirilmiştir.²⁰⁰

Katolik kilisenin baskıcı hâkimiyetine tepki amacını güden, ancak aynı hatayı sergileyen Protestan Reformu döneminde tarih sahnesine çıkan Anabaptizm, radikal görüşleriyle kendilerine özel, bağımsız bir yapı oluşturma faaliyetlerinde bulunuyorken, aynı zamanda teslis zihniyetine de cephe almıştır. Etkinliği, Protestan hareketin liderleriyle güçlü kılınan teslise dayalı akideleri pervasızca dışlayan Anabaptistler, karşılaştıkları zulümler yüzünden Avrupa’nın çeşitli yerlerine sürekli sürgün ve göçlerde bulunarak, köklü değişiklikler öngören fikirlerini kitlelere tanıtmıştır.

Tarihi zaman dilimi açısından birliktelik gösteren Anabaptizm ve Üniteryanizm, doktrinel teslise muhalefette bulunma girişimleriyle inorganik ortaklık içerisinde, doğal bir etkileşim gerçeğini yaşamıştır. Üniteryanist eğilimin önderi olarak bilinen Michael Servetus’un, gerçek inananların birliğini oluşturma ve bebeklik vaftizini reddetme konularında Anabaptizm’den etkilenmesi,²⁰¹ ayrıca Polonya Anabaptistleri’nin, oradaki Üniteryan toplumun nüvesini teşkil etmesi,²⁰² bu tarihi gerçeğin yansıması olmuştur.

199- Wilbur, H. U., II, 240; Fisher, *a.g.e.*, 371.

200- Allen, J. H., “Historical Sketch of The Unitarian Movement.”, 143.

201- Grimm, Harold J., The Reformation Era 1500-1650, 278.

202- Lindsay, Thomas M., A History of Reformation, II, 472.

Faustos Socinus'un "kristolojik" görüşlerini belirtmek için kullanılan Sozziniyanizm, Üniteryan düşüncenin Polonya'daki görünüşüdür. Michael Servetus'tan sonra Üniteryanizm tarihinin en belirgin şahsiyeti olan Socinus, Anabaptist hüviyet taşıyan Polonya Üniteryanlarını organize eden ve bu hüviyete, bütünüyle üniteryan bir yapı kazandıran çalışmalarıyla genelde Üniteryanizm, özelde ise Sozziniyanizm şeklinde adlandırılacak teolojik yapının karakterini çizmiştir.²⁰³

Araştırmanın bundan sonraki kısmını oluşturacak olan ikinci bölümde, Üniteryanizm'in başlangıç ve gelişme dönemini incelerken, işaret edilen bu etkileyici dinî faktörlerin sonuçları açıkça görülecektir.

203- Wilbur, *Our Unitarian.*, 148; Fisher, *a.g.e.*, 321.

İKİNCİ BÖLÜM

ÜNİTERYANİZM'İN DOĞUŞU (VE GELİŞMESİ)

Hristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren teslis doktrinini tartışan dinî hareketlerin varlığı açık bir şekilde bilinmektedir. Yapısal olarak aynı düzlemde yer alan Üniteryan hareket de, Hristiyanlığın dejenerasyondan uzak saf öğretilerine sürekli ilgi duymuş ve onları ortaya koyma çabalarıyla da teslis karşıtı diğer akımlarla, bir tür ortak tarihî süreç yaşamıştır. İsa Mesih'in, tek tanrıca Yahudi şeriatına mensubiyeti gözönünde bulundurulduğunda aynı anlayışa sahip Üniteryan akımın tarihî başlangıç açısından, İznik Konsili'nde (M. S. 325) formüle edilen teslis doktrinine karşı öncelik sahibi olduğu görülmektedir.

Bu özelliğiyle Üniteryanizm, tek tanrıca Hristiyanlığın temelini yansıtırken, bir cevheri üç ayrı unsura paylaştıran teslis akidesi de temel öğretilerden uzaklaşmanın ve asıl sapkınlığın örneğini sergilemektedir.¹

1- Üniteryanizm'in Başlangıcı ve Michael Servetus (1511-1553)

Başlangıcı, temel anlayışların ortaklığı yönünden hristiyanlığın ilk dönemlerine kadar uzayacak nitelikteki teolojik Üniteryan eğilimlerin, sistemli bir yapı oluşturma anlamında "Üniteryanizm" olarak başlangıcı Protestan Reformasyonu'nun gerçekleştirildiği döneme rastlamaktadır (XVI. y.y.).² Earl Morse Wilbur, XVI. yüzyılda insanların dinî düşüncelerinde büyük değişikliklere yol açan etkenlerle ilgili şu bilgileri vermektedir:

1- Auer, J. A. C. Fagginger, "Unitarianism", E. A., XXVII, 294; Chadwick, John White, Old And New Unitarian Belief, 59.

2- Wilbur, E. M., A History of Unitarianism, I, 7; Beach, Seth C., "Unitarianism And The Reformation", Unitarianism: Its Origin And History, 65; Chadwick, J. W., a.g.e., 148.

“XVI. yüzyılın ilk dönemlerinde çeşitli etkenler, insanların dinî düşüncelerinde büyük değişikliklere yol açmaya yönelikti. Birinci olarak, Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti olan İstanbul 1453 yılında Türkler’in eline geçince, orada yaşayan Hristiyan din bilginleri Batı’daki Karanlık Çağlar boyunca unutulmuş olan klasik yazarların el yazmalarını da yanlarında götürerek Batı Avrupa’ya, özellikle İtalya’ya, yerleştiler. Böylece insanların eğitimi için dünyanın en geniş literatürünü içeren bir kütüphane oluştu. Sonucunda da, Avrupa’ya modern edebiyat, sanat, bilim ve modern yönetim eğilimi gösteren, Yeniden öğrenme, Rönesans veya Hümanizm diye adlandırılan akım ortaya çıktı. İkinci olarak da, XV. yüzyıl ortalarına doğru matbaanın icadı, eşi görülmemiş biçimde yeni fikirlerin büyük bir hızla yayılmasını sağladı; herşeyden öte artık heryerdeki insanlar, kolaylıkla Kutsal Kitap edinebiliyorlardı. Son olarak ise, 1492’deki Yeni Dünya’nın keşfi ile dünyanın ufku, o zamana kadar düşünülemez derecede genişledi. Bu etkiler sonucunda artık insanlar, önceden olduğu gibi, ne sınırlı bir dünyada yaşıyorlardı, ne de yalnızca öncekilerinin düşündüklerini düşündüyorlardı. Bundan sonra insanlar, kendi kendilerine düşünmeye ve o zamana kadar yasaklanmış düşünce sahalarına girmeyi göze almaya başladılar.”³

Artık bu dönemde, dinî düşüncelerde akıl unsuru ön plana geçmiş, hümanizm anlayışı ortaya çıkmış, kişisel vicdanlar gelişmiş, politik patlamalar Avrupa’yı sarmış, Rönesans gerçekleştirilmiş, coğrafî keşiflerde büyük ilerlemeler kaydedilmiş, bilimsel çalışmalar hız kazanmış ve yoğun çapta burjuvazileşme başlamıştır.⁴

Aynı dönemde esmeye başlayan Reform rüzgârları, tedrici

3- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 37, 38; İstanbul’un fethinden sonra Bizanslı din bilginlerinin İtalya’ya gitmesi (kaçması) iddiasının doğruluktan uzak olduğu, gidişlerinin asıl amacının fetihten önce Batı’nın Osmanlılara karşı askerî yardımını sağlamak olduğu belirtilmektedir. Bolay, Süleyman Hayri, “Bizanslı Âlimlerin İstanbul’dan Kaçmaları ve Rönesansı Başlatmaları Meselesi”, A.Ü. İ. F. Dergisi, XXVIII, 135-142.

4- Besnard, Albert M., Hristiyan İlâhiyatı (Çev: Mehmet Aydın), 18.

olarak, bin yılı aşkın süredir hristiyan kitle tarafından kabul gören dogmatik sisteme karşı muhalefet ortamını hazırlamış⁵ ve böylece dogmalar üzerinde ısrarla eleştirilerde bulunanların yolunu açmıştır.⁶

Özellikle teslis dogması üzerinde çarpıcı eleştirilerde bulunan ve modern Üniteryanizm'in kurucusu olarak kabul edilen Michael Servetus⁷ (1511-1553), bunlardan birisidir. 1511 yılında Navarra'ya bağlı Tudela kasabasında doğan ve sonra ailesi ile birlikte Villanueva de Sigena'ya yerleşen⁸ Servetus, ilk çocukluk yıllarında Engizisyon mahkemelerinin işlediği târifi imkânsız zulümlerine tanık olmuştur.⁹

XV. yüzyılda İspanya ve XVI. yüzyılda da Hollanda ve İtalya'da yoğun faaliyetlerde bulunan Engizisyon mahkemeleri,¹⁰ Ortaçağ Hristiyan ruhunun temsilcisi olan Katolik zihniyete bağlı kalmayanları ve yaratıcı zekâ sahiplerini insafsızca yoketmiştir.¹¹ Bu mahkemeler, insanlık tarihi boyunca eşine ender rastlanacak zulümlerle, Endülüs medeniyetinin sâhibi olan müslümanları yok etmeye uğraşmış;¹² aynı zamanda, Yahudiler ve Katolik olmayan diğer hristiyanlar da bu zulümlerden paylarını almışlardır.¹³ Bizzat kilise liderleri tarafından

5- Allen, Joseph H., "A Historical Sketch of The Unitarian Movement Since The Reformation", The American Church History Series, X, 1.

6- Crompton, Arnold, "The Story of A Free Church", The Unitarian Universalist Pocket Guide, 2.

7- Fulton, John F., Michael Servetus Humanist and Martyr, 45; Michael Servetus, isminin Latince şeklidir. İspanyolca şekli ise, Miguel Serveto alias Reves'dir. Bakınız: Wilbur, H. U., I, 49, Servetus'un, Calvin'le aynı tarihte 1509 yılında doğduğu şeklinde bilgiler de mevcuttur: Chadwick, J. W., Old And New Unitarian Belief, 149; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 65.

8- Wilbur, H. U., I, 51, 52; Navarra, İspanya'nın kuzeydoğusunda Fransa sınırına yakın bir şehirdir. Tudela ise, Navarra'nın güney kesiminde ve Saragossa'ya yakın bir kasabadır. Villanueva de Sigena, Saragossa'nın kuzeydoğusundaki Huesca yakınlarında küçük bir köydür: Wilbur, H. U., I, 51.

9- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 112.

10- Sarıkçıoğlu, E., Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 244.

11- Aydın, M., "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", 129.

12- Kutub, Muhammed, Çağdaş Fikir Akımları (Çev: M. Beşir Eryarsoy), I, 106.

13- Auer, "Unitarianism", 295.

sahneye konulan vahşetlerle,¹⁴ 1492 yılında İspanya'da hristiyan olmayı reddeden 800.000 yahudi sürgün edilirken, binlerce müslüman Endülüs'te yakılarak öldürülmüştür.¹⁵ Bütün olanlardan derin bir şekilde etkilenen genç Servetus, müslümanların ve yahudilerin, hristiyan olmayı ısrarla reddetmeleri sonucunda da teslis doktrini hakkında düşünmeye başlamıştır.¹⁶

16 yaşında, yerel bir yargıç olan babası¹⁷ Antonio Serveto alias Reves¹⁸ tarafından Toulouse Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi görmesi için Fransa'ya gönderilmiştir.¹⁹ Öğrenim gördüğü dönemlerde hukuk, teolojiyi de kapsadığı için²⁰ Servetus, teolojiyle de yakından ilgilenmeye başlamış²¹ ve bu alanın büyümesine kapılmıştır.²²

Arkadaşlarıyla birlikte Kutsal Kitabı okumaya başlamış ve onu daha iyi anlamak için Grekçe ve İbranice öğrenmiştir.²³ Kutsal Kitabı büyük bir özen içerisinde incelediğinde teslis dogmasının ona dayanmadığını farketmiştir.²⁴ O zamana kadar kendilerine Hristiyanlığın odak noktası olarak öğretilen ve binlerce insanın ölümüne yol açan teslis dogmasının, aslında skolastik din âlimleri arasında, bir fındığın kabuğunu bile doldurmayan, dinî hayat açısından ilham vericilikten uzak bir tartışma konusu olduğunu görünce büyük

14- İzzetî, Ebu'l-Fazl, İslâm'ın Yayılış Tarihine Giriş, 36.

15- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 53; Wilbur, H. U., I, 53.

16- Grimm, The Reformation Era 1500-1650, 277; Servetus'un, gençliğinin ilk dönemlerinde Kuzey Afrika'ya Faslıların arasına Arapça öğrenimi için gittiği rivayet edilse de, bununla ilgili, onun ilk eserinde (De Trinitatis Erroribus) birçok kez Kur'an âyetlerine işarette bulunmasından başka somut bir delil bulunmadığı, belirtilmektedir. Wilbur, H. U., I, 52; muhtemelen bu iddia, şahit olduğu Engizisyon zulümlerine karşı gelişen nefretiyle birleştirilirse, onun teslise niçin tepki duyduğu anlaşılabilir.

17- 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 112.

18- Wilbur, H. U., I, 52.

19- Fulton, F., Michael Servetus., 26.

20- Crompton, "The Story of A Free Church", 2.

21- Grimm, *a.g.e.*, 277.

22- Allen, J. H., "Historical Sketch.", 26.

23- Wilbur, H. U., I, 53.

24- Godbey, J. C., "Servetus, Michael", E. R., XIII, 176.

bir gönül rahatlığı hissetmiştir.²⁵

Onsekiz yaşında olmanın dinamizmiyle, yalnızca müslümanlar ve yahudiler için değil bütün insanlar için engel teşkil eden teslis dogmasının hatalarını ortaya koymaya, bu yolda hayatını vakfederek Kutsal Kitab'ın gerçek öğretisini ortaya çıkarmaya karar vermiştir.²⁶ Bir müddet Juan de Quintana'nın²⁷ yanında bulundu ise de (1529),²⁸ orayı da terkederek genç imparatorun maiyetine dahil olmuştur.²⁹ 1530 yılında Papa VII. Clement tarafından Bologna'da (İtalya), İmparator V. Charles'a debdebeli bir şekilde gerçekleştirilen taç giydirme törenine şahit olunca, hayal kırıklığına uğramış ve papalık hakkında da zihninden hiç çıkmayan bir tiksinti duymuştur.³⁰ Ki, bu olaydan en az yirmi yıl sonra kaleme aldığı Christianismi Restitutio adlı eserinde dahî duyduğu tiksintiye yer vermiştir:

“O (Papa), kutsallığına leke gelir zannıyla ayaklarını yere basmaya kıyamıyor, âdeta bir yeryüzü tanrısına tapınılıyorcasına, kendisini insanların omuzlarında taşıtıyordu. Dünya kurulduğundan bu yana hiçbir kimse, bundan daha aşağılığı olmayacak böyle bir davranışa kalkışmamıştı. Herkesin gözleri önünde, O'nun (Papa), İstavroz çıkararak ihtişamla prenslerin omuzları üstünde taşındığını ve meydanlardaki insanların, dizleri üstünde adeta tapınırcasına saygılarını sunduklarını gördük; bu öyle bir dereceye vardı ki, onun ayaklarını veya ayakkabılarını öpebilmenin bir ayrıcalık olduğu sanılıyor, bu fırsatla cehennem azabının büyük bir kısmından

25- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 54.

26- Aynı eser, 54-5.

27- Quintana, İmparator V. Charles'ın himayesinde görev yapan, açık fikirli, âlim ve hatip bir Fransisken keşişi idi: Fulton, *a.g.e.*, 26.

28- Allen, *a.g.e.*, 28.

29- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 55; Beach, S. C., “Unitarianism And The Reformation”, 65.

30- Fulton, *a.g.e.*, 27; Bu tören büyük bir ikiyüzlülük örneğiydi. Çünkü İmparator, 1527 yılında zindana attırdığı Papa ile beraberliğin fayda getireceği hesabıyla onu serbest bırakmış, buna karşılık olarak da onun elinden Kutsal Roma İmparatorluğu tacını giymiştir: ‘Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 114. Ayrıca bk. Crompton, A., “The Story of A Free Church”, 2.

kurtulmanın ve affedilmenin avantajını yakaladıkları ifade ediliyordu. Aşağılık hayvanların en alçağı, fahişelerin en hayâsızları.”³¹

Bütün bu olanlardan sonra Servetus, kilisenin sunduğu din anlayışının gülünç safsatalardan ibaret olduğu kanaatine ulaşmış³² ve umut ışığı olarak gördüğü protestan reform liderlerinden³³ olan Oecampadius ile teslis doktrini hakkındaki açmazları kritize etmek amacıyla Basel’e (İsviçre) gitmiştir (1530).³⁴ Ondokuz yaş gençliğinin hareketliliği ve ısrarcılığı içerisinde, kırksekiz yaşındaki şehir meclisi başkanı ve reform lideri olan profesör Oecampadius³⁵ ile yaptığı görüşmede özellikle “Mesih’in ikili tabiatı” konusunu yoğun biçimde eleştirmiştir.³⁶ Lider, her ne kadar bu gencin yetenekliliğini takdir etmiş olsa da, ısrarlı uzlaşmazlık sergilediği için aralarındaki görüşmeyi kesmiştir.³⁷

Basel’de umduğu ilgiyi bulamayınca,³⁸ o dönemde bütün Alman şehirlerinin en liberali olan ve Anabaptist akımın etkisinin görüldüğü Strassburg’a gitmiştir.³⁹ Teslis akidesini barındırmayan Kutsal Metinler’le ilgili görüşme yaptığı, kendisinden en az iki misli yaşlı olan şehrin reform liderleri Butzer ve Capito⁴⁰ tarafından nezaket ve sempatiyle karşılanmış; ancak Zwingli’nin⁴¹ protestan davaya zarar

31- Wilbur, H. U., I, 55 (Servetus, M., Christianismi Restitutio, p. 462).

32- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 56.

33- ‘Ata ur-Rahim, a.g.e., 114.

34- Lindsay, Thomas M., A History of Reformation, II, 424.

35- Wilbur, H. U., I, 57.

36- ‘Ata ur-Rahim, a.g.e., 115.

37- Wilbur, H. U., I, 57.

38- Fulton, Michael Servetus Humanist and Martyr, 27.

39- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 57.

40- Martin Butzer (Bucer): Strassburg’un en etkin reform lideridir. Üniversite’de Grekçe Yeni Ahit profesörüdür. Radikal eğilimli bir cemaat sözcüsüdür. Wolfgang Fabricius Capito: Reform hareketinde Butzer’in yanında yer alarak bu hareketin liderlerinden olmuştur. Teslis ve İsa’nın ilahlığı konusunda tutucu değildir. Bakınız: Wilbur, H. U., I, 59, 60.

41- Huldreich Zwingli (1484-1531): İsviçre reform hareketinin öncüsüdür. Reformasyon ve hümanizmi birleştirmek istemiş; ancak İsviçre’de bir iç savaşta taraftarlarıyla beraber Protestanlık uğruna öldürülmüştür. Bakınız: Sarıncıoğlu,

getirebilecek böyle bir anlayışın kabul edilemeyeceği konusunda bu liderleri uyarmasıyla, girişimleri sonuçsuz kalmıştır.⁴²

Servetus, şahsî olarak görüşlerini insanlara anlatamayacağını farkederek⁴³ resmî öğretiyeye karşı,⁴⁴ teslis doktrininin Kutsal Kitap'ta destek bulmadığını içeren⁴⁵ De Trinitatis Erroribus Libri Septem (On The Errors of The Trinity Seven Books) adlı eserini yayınlamıştır.⁴⁶ 1531 yılında, Hagenau'da⁴⁷ (Basel ve Strassburg yakınlarında) yayıncı ve yayınevi belirtilmeden Latince olarak basılan eser, görünüm açısından düzenli, ancak kullanılan dil açısından yetersiz kalmıştır.⁴⁸ Eser, büyük tepkiler görmüş,⁴⁹ hem Protestan, hem de Katolik kiliselerden ve ülkelerden yoğun öfkelerle maruz kalmıştır.⁵⁰

“Teslis'in Hataları” adlı bu eserinde, teslis doktrini ile ilgili olarak:

“Filozoflar, aslında Baba ve Oğul'dan farklı olan Kutsal Ruh şeklinde isimlendirdikleri üçüncü bir varlık icat ettiler ve böylece bir doğada üç varlık öngören hayali bir teslis (üçleme) oluşturdular. Ancak gerçek olan şu ki, üç Tanrı veya üç görüntümlü bir Tanrı imajını, tevhid adı altında bizlere hileyle sokuşturdular. (...) Kişiler (Persons) sözcüğünü yanlış olarak kullanmamak amacıyla, onlar hakkında Kutsal Metinler'de de başka bir isim bulamadığım için, birinci, ikinci ve üçüncü varlık terimlerini kullanacağım. (...) Filozoflar, bu varlıkları “kişiler” şeklinde isimlendirerek hiç endişe etmeksizin, varlık, öz ve cevher konularında çokluk anlayışını kabul

Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, 250.

42- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 57.

43- 'Ata ur-Rahim, Jesus A Prophet of Islam, 115.

44- Williams, George Huntston, “Servetus, Michael”, E. B., XX, 257.

45- Lecler, Joseph, Toleration and Reformation (Tr. by T. L. Westow), I, 325-6.

46- Crompton, “The Story of a Free Church”, 3.

47- Zweig, Stefan, The Right To Heresy Castellio Against Calvin, 121; Wilbur, Our Unitarian Heritage, 58.

48- Wilbur, H. U., I, 61.

49- Fulton, a.g.e., 27-8; Beach, S.C., “Unitarianism And The Reformation”, 65.

50- Crompton, a.g.e., 3; Williams, a.g.e., 257.

ediyorlar; ayrıca Tanrı sözcüğünde de bu şekilde davranarak çok tanrıcılığı meydana getiriyorlar.

Eğer böyle olursa, kendileri üç tanrı veya üç görünümlü bir tanrı icat ediyorsa, bu anlayışın üç tanrı imajı doğuracağını söyleyenleri suçlamak haksızlık olur. Filozoflar, üç görünümlü Tanrı'yı aynı özde birleştirerek formüle ederler. Her ne kadar, Tanrı üçtür, sözünü kullanmazlarsa da, bu üçünün birarada olduğunu söyleyip, sonra da Tanrı'nın bu üç varlığın dışında olduğunu ifade ederler. Bu nedenle onlar üçlemecidir ve bizleri de üç görünümlü Tanrı'ya sahip kılarlar. O zaman bizler, Tanrı'yı kabul etmeyen ateistler oluruz. Ne zaman Tanrı hakkında düşünmeye çalışsak, üç hayalî varlıkla karşı karşıya kalırız; netice olarak da anlayışımızda tevhiden eser kalmaz.”⁵¹

ifadelerine yer vermiş ve şöyle devam etmiştir:

“Eyvah! Ne yazık ki, bu Teslis geleneği, yalnızca Allah'a inanan müslümanlara çok gülünç geliyor. Yahudiler de, bizim bu hayale bağlılığımızdan ürküyorlar, Teslis hakkındaki ahmaklığımıza gülüyorlar ve küfür saydıkları için, kendi inançlarında da yer verilen Mesih'in bu olduğuna inanmıyorlar. Yalnızca müslümanlar ve yahudiler değil, kır hayvanları da saçmaladığımızı anlamış ki, halimize gülüyorlar. Çünkü Rabbin bütün varlıkları, bir tek Allah'ı kutsamaktadırlar.”⁵²

Basel ve Strassburg'da satışı yasaklanan ve hemen hemen bütün nüshaları ortadan kaldırılan eserin⁵³ etkisi İsviçre, Almanya ve Kuzey İtalya'ya yayılmış ve Protestan reform hareketi liderleri, bu esere tolerans gösterilirse imparatorun kendilerini suçlayacakları gerekçesiyle karşı çıkmışlardır.⁵⁴

51- Serveto, Michael, “On The Errors of The Trinity” (Tr. by Earl M. Wilbur), Harvard Theological Studies, XVI, 33-5.

52- Serveto, *a.g.e.*, 66-7; Servetus, bu ifadelerinden sonra eserinde, Kur'an-ı Kerim'in İsa Mesih ile ilgili ortaya koyduğu: O'nun peygamber oluşu, Allah'ın bir mucizesi olarak Bakire Meryem'den doğması v.b. gibi gerçeklere, sûre ve âyet belirtmeden genel bir tarzda yer vermiştir: Bkz. Serveto, *a.g.e.*, 67.

53- Wilbur, H. U., I, 64-66.

54- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 58, 59.

İlâhî yapının üç ayrı kişiye bölüştürülmesi anlayışının Kutsal Kitap'ta yer almadığını; "Öz (essence) ve cevher (substance) gibi teslis terimlerinin asılsız olduğunu; bu terimlerin Grekler tarafından Kilise'ye sokulmuş olduğunu; iki tabiatlı İsa (ilâhî-beşerî) doktrininin Kutsal Kitap'ta bulunmadığını; bu doktrinlerin mantıksız, çelişkili ve hayalî olduğunu; Kutsal Ruh akidesinin gülünç olduğunu; Teslis doktrininin kanıtlanamayacağını ve çözümsüz sorunlara neden olduğunu; bu doktrini kabul edenlerin ahmak ve ateist olduğunu, ifade ettiği için,⁵⁵ "Yahudi, Türk (müslüman anlamında), kâfir, satılmış, şeytanın oğlu" gibi yığınla saldırgan suçlamalara mâruz kalmıştır.⁵⁶ Strassburg'daki reformist lider Butzer, daha da ileri giderek, Servetus'un asılmayı hakettiğini belirtmiştir.⁵⁷

Ertesi yıl, ılımlı bir diyalog üslûbu içerisinde kaleme aldığı⁵⁸ ve heretik düşüncelerini törpülediği *Dialogorum de Trinitate* (Dialogues on The Trinity) adlı eserini yayınlamıştır (1532).⁵⁹ Servetus, bu iki küçük eseriyle insanları, modern Üniteryanizme götüren düşünce yoluna çıkarmıştır.⁶⁰ Çünkü o, kilise öğretisinin yanlışlığını ortaya koyarak, teslis akidesinin geçersizliğini vurgulamış, Müslüman ve Yahudilerle, Hristiyanlığın diyalogunu kurmayı arzulamıştır.⁶¹

Bu eserlerinden sonra Engizisyon tarafından takibe alınan Servetus⁶² izini kaybettirmek için Fransa'ya gitmiş⁶³ ve yirmi yılı aşkın bir süre adını Michel de Villeneuve olarak değiştirmiştir.⁶⁴ İsim değişikliğinden dolayı hareketinin izlenmesi zor olan Servetus,⁶⁵ 1532-1535 yılları arasında Lyon'un (Fransa) en meşhur yayınevi kabul edilen Trechsel kardeşler Basımevi'nde editör olarak çalışmıştır.

55- Aynı eser, 61.

56- Zweig, *The Right To Heresy*, 121.

57- Wilbur, *a.g.e.*, 59.

58- Aynı eser, 60.

59- Fulton, *Michael Servetus Humanist and Martyr*, 28.

60- Wilbur, *a.g.e.*, 64.

61- Wilbur, *H. U.*, I, 53-4.

62- Godbey, J. C., "Servetus, Michael", 177.

63- Zweig, *The Right To Heresy*, 122.

64- Allen, J. H., "Historical Sketch", 26; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 66.

65- Fulton, *a.g.e.*, 29.

1536-1537 yılları arasında da Paris Üniversitesinde tıp tahsili yaptıktan sonra, 1540 yılına kadar Charlieu'⁶⁶da hekimlik pratiğini gerçekleştirmiştir. Bundan sonraki yıllarında da Vienne'de (Fransa) doktorluğuna devam etmiştir.⁶⁷

Servetus, zamanla Cenevre reformunun önde gelen ismi ve Protestan dünyanın etkili siması olan Calvin ile yazışmış ve ona, kendi tarafına geçmesini sağlamak amacıyla teslis doktrini karşısı görüşlerini aktarmıştır.⁶⁸ Sürekli olarak kendi çizgisine döndürmek istediği Calvin'e, "Tanrıoğlu İsa, Mesih'in krallığı ve yeniden dönüşü, Vaftiz" konularında soruları içeren mektup yazarak, aralarında bir yazışma başlatmıştır. Önceleri saygı ortamı içerisinde süren bu yazışmalar, kısa bir süre sonra karşılıklı hakaretleşmelere dönüşmüştür. Servetus, Calvin'den, Kutsal Metinler'de yer almayan "bir varlıkta üç varlık" anlayışının garip bir mahluk imajını çağıştıracak hataya düşmemesini istemiştir. Uzun süredir Cenevre'nin en etkin şahsiyeti olan Calvin, etrafındakilerden hürmetkar davranışlara alıştığından dolayı, Servetus'un hükmedici ifadeleri sonucu yazışmayı kesmiştir. Hristiyan inancı ile ilgili olarak kaleme aldığı *Institutio Religionis Christianae*⁶⁹ adlı eserinin kopyasını Servetus'a göndermiştir. Servetus ise alelacele ve haddi aşan saldırgan eleştirilerle dolu, bu eserin gerçeklerden uzak bir yapıda bulunduğunu ifade eden bir cevap yazmıştır. Ancak Calvin, bunu şahsına yapılmış bir hakaret kabul etmiştir. İki yıl süreyle, otuz civarında mektup yazarak Calvin'le yazışan Servetus, mektuplarında Calvin'in düşüncelerinden dolayı günahkâr ve kâfir olduğunu belirtmiştir. Bu ifadeler sonucunda ise Calvin, aynıyla mukabele ederek, Servetus'un mektuplarını "anıran bir merkep" olarak isimlendirmiştir. Hiçbir şeyin kendini yıldırmadığı Servetus, daha yoğun bir tartışma ortamı açmak için 1546 yılında yazmaya başladığı *Christianismi Restitutio* (Hristiyanlığın Yeniden

66- Charlieu, Lyon'un 40 mil kuzeybatısında küçük bir kasabadır. Wilbur, H. U., I, 126.

67- Wilbur, *a.g.e.*, 114-126; Vienne, Lyon'un güneyinde bir kasabadır.

68- Zweig, *a.g.e.*, 125; Chadwick, J. W., *Old And New Unitarian Belief*, 150.

69- Johannes Calvin, bu eserini 27 yaşında Basel'de kaleme almıştır. Eser "Hristiyan Din Dersleri" olarak Protestan anlayışı sistematik biçimde ortaya koymaya yöneliktir. Sarıkçıoğlu, E., *Dinler Tarihi*, 250.

Düzenlenmesi) adlı eserinin el yazmalarının bir kopyasını göndermiştir. Calvin ise, önceki isteklerin bir tekrarı olduğu kanaatıyla önem vermeyerek cevabını bildirmemiştir.⁷⁰ Buna rağmen Servetus, yeniden, Cenevreye geleceğini, karşılıklı görüşmek istediğini ve can güvenliğini sağlamasını ifade eden bir mektup daha yazmıştır. Buna da cevap vermeyen Calvin, Neuchatel'deki rahip arkadaşı Farel'e, eğer Servetus gelirse, öldürülmesini isteyen bir mektup yazmıştır. Calvin'den cevap alamayan Servetus, onun reform arkadaşlarına yazmaya başlamıştır. Mektubunda, belki de hayatına pahalıya mal olacağını bildirdiği görüşlerini aktarmıştır. Onları, bir Allah'a inanmak yerine, cehennem kapısında bekçilik yapan üç başlı köpeğe inanmakla suçlamış; inançlarının korkunç bir rüya olduğunu belirtmiştir. Belki de öldürülebileceğini, ancak bunun önemli olmadığını, çünkü kendisinin cesaretinin İsa'nın bir müridi olmaktan kaynaklandığını ifade etmiştir.⁷¹

Böyle davranarak sonuç alamayacağını anlayan Servetus, görüşlerini geniş bir çevreye aktarmak için 1553 yılında, Vienne kasabasında gizlice Christianismi Restitutio adlı eserini bin adet olarak bastırmıştır.⁷² Adından da anlaşılacağı üzere, Hristiyanlığın yeniden düzenlenmesini gündeme getirmiş ve teslis doktrini ile İsa'nın kendisini keffaretin bedeli olarak feda ettiği anlayışının (Redemption), hem Allah'a hem de İsa'ya karşı çirkin bir iftira olduğunu belirtmiştir.⁷³

Eser ele geçirilince, Servetus tutuklanmış ve heretik olarak yargılanmıştır.⁷⁴ 14 Ağustos-25 Ekim 1553 tarihleri arasında Cenevre'de devam eden yargılamada, uzun süreli heretik kariyeri, ihanet sayılan eserleri ortaya konmuş; ayrıca, teslisi inkâr etmesi, Mesih'in ezeli ilahlığını reddetmesi, bebek vaftizini kabul etmemesi,

70- Calvin, bu kopyayı, geriye iade etmemiş ve Servetus'un yargılanması esnasında heretik olduğunun bir delili olarak mahkemeye sunmuştur: Allen, "Historical Sketch", 38; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 66.

71- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 82-84.

72- Allen, "Historical Sketch.", 39; Wilbur, H. U., I, 139.

73- Williams, G. H., "Servetus, Michael", 257.

74- Allen, *a.g.e.*, 38; Lecler, Joseph, Toleration And The Reformation, I, 329.

Calvin'e muhalif olması gibi suçlamalara muhatap olmuştur.⁷⁵ Eserin de hemen hemen bütün nüshaları yokedilmiştir.⁷⁶

Servetus davasındaki ısrarlı tutumu yüzünden Protestan ilâhiyatçıların övgüsüne mazhar olan Calvin'in⁷⁷ kışkırtmasıyla ölüme mahkum edilen Servetus, 27 Ekim 1553'de Cenevre yakınlarındaki Champel'de, yazdığı ve yayınladığı eserleriyle birlikte diri diri yakılarak hunharca öldürülmüştür.⁷⁸

2. Üniteryanizm'in Ülkelere Göre Doğuş ve Gelişme Süreci

Üniteryanizm'e giden yolun öncüsü Michael Servetus'un, geleneksel teslis doktrinine yönelttiği eleştiriler, proteston toplumu bu akidenin temellerini yeniden gözden geçirmeye yöneltmiş ve mahiyet açısından Üniteryanizm'in bir türü olan Sozinici akımın (Socinianism) ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁷⁹ Ayrıca trajik bir ölüme maruz kalan Servetus'un henüz külleri soğumadan ortaya çıkan tepkiler, dinde hoşgörünün artmasına neden olmuştur. Özellikle Polonya ve Transilvanya'da, eserlerinden tanıdıkları Servetus'un teslis aleyhtarı görüşleri büyük etkiler meydana getirmiştir.⁸⁰

a- Polonya'da Üniteryanizm ve Faustus Socinus (1539-1604)

XVI. yüzyılda Avrupayı saran Protestan akımın rüzgarları Polonya'da da esmekteydi. Bütünüyle soylular sınıfının hakimiyetine

75- Wilbur, *a.g.e.*, 166.

76- Godbey, J. C., "Servetus, Michael", 177.

77- Wilbur, E. M., *A History of Unitarianism*, II (In Transylvania, England And America), 53; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 66, 67.

78- Jones, Rufus M., *The Church's Debt To Heretics*, 240; Wilbur, H. U., I, 179; 'Ata ur-Rahim, *Jesus Prophet of Islam*, 118; Latourette, K. Scott, *A History of Christianity*, 793; Adıvar, A. Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, 110; Chadwick, J. W., *Old And New Unitarian Belief*, 150.

79- Wilbur, H. U., I, 209.

80- Aynı eser, 210.

dayanan Polonya yönetimi, davranışlarını ve kurallarını, onların etkileri doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Ülke nüfusunun ve arazisinin onda bir bölümüne ulaşan etkinlikleriyle soylular, sahibi oldukları birçok şehir ve kasabalarda sınırsız yetkilerle donatılmıştır. Aynı zamanda kanunların çıkartıldığı Ulusal Mecliste’de delege olarak yer aldıklarından dolayı, ülke yönetiminin kaderinde önemli roller oynamışlardır.⁸¹ Bu özellikleriyle, toplumun siyasal kaderini çizdikleri gibi, sosyal ekonomik ve dinî atmosferini de kendi paralellerinde oluşturmuşlardır.

Polonya’daki genç asilzadelerin Almanya, İsviçre ve İtalya Üniversitelerinde öğrenim görüyorlarken Protestan görüşlerle ve Servetus’un öğretileriyle karşılaşmaları; bunları kendi ülkelerinde tartışma ortamına koymaları, teslis aleyhtarlığını geliştirmiştir.⁸²

Protestan inancın çeşitli vesilelerle daha etkin olarak Polonya’da tanıtılması Luther yanlısı kilise (Lutheran Church), Calvin yanlısı kilise (Reformed Church), Jan Hus yanlısı Cemaat (Bohemian Brethern), ve anabaptistler tarafından olmuştur. Bu grupların en etkilisi ise, soylular kesiminde kabul gören Calvin taraftarları olmuştur.⁸³

Reformcu anlayışın özellikle asil sınıf arasında yayılması neticesinde, Katolik Kilise’nin meclislerinde, bu anlayışa karşı alınan kanuni tedbirler uygulanamaz hale gelmiştir. Gücü kırılan katolikliğe mensup iki bini aşkın kilise, Protestanlığı benimsemiştir. Ülkenin ulusal meclis üyeleri de bu akıma kapılınca, katolik olan Kral II. Sigismund Augustus (1548-1572), bütün inanç mensuplarına zulmü yasaklayarak hoşgörülü bir tutum izlemiştir.⁸⁴

1573 yılında toplanan Ulusal Meclis’in aldığı kararla, ülkedeki bütün vatandaşların inanç ayrımı gözetilmeksizin eşit haklara sahip olduğu, garanti altına alınmıştır.⁸⁵ Her ne kadar bu etkenler, ülkede teslis aleyhtarlığının gelişmesine ve yayılmasına neden oluyorsa da, teslis’e karşı ilk ciddî atak, 1530’da Kuzey Podlasie yakınlarındaki

81- Wilbur, Our Unitarian Haritage, 124.

82- Aynı eser, 127.

83- Auer, “Unitarianism.”, 296.

84- Wilbur, a.g.e., 125.

85- Aynı eser, 125.

Goniadz'da doğan, 1551'de yüksek öğrenim için Padua'ya (İtalya) gönderilen, Servetus'un yargılanarak öldürülmesi esnasında Cenevre'de bulunduğu için dolayı olaydan son derece etkilenen ve bütün dinî düşünceleri tamamen değiştirerek 1555'de Polonya'ya geri dönen Gonesius⁸⁶ tarafından gerçekleştirilmiştir. Ülkesine döndüğünde Calvin yanlısı kilisede (Reformed Church) papazlık görevinde bulunmuş ve daha sonra da İznik Konsili'nde formüle edilen Teslis doktrinin asılsız olduğunu, Basel'de eğitim gören Jan Kizska'nın yardımlarıyla yaygınlaştırmıştır.⁸⁷

1558 yılında Kraliçe Bona'nın özel doktoru olarak Polonya'ya gelen ve Cenevre'de iken, İsa'nın Yusuf ile Meryem'in oğlu olduğuna, ayrıca ilahî doğası bulunmadığına inanarak teslis aleyhtarlığına rehberlik yapan⁸⁸ İtalya orijinli Giorgio Biandrata (1515-1588), burada da teslis karşıtı harekete büyük ilgi göstermesi sonucu kısa zamanda liderlik konumuna yükselmiştir. Görüşlerini, yaygınlaştırmak amacıyla oldukça ihtiyatı davranarak, daha çok Kutsal Metinler'deki söylem biçimlerini kullanmaya gayret göstermiş; böylece kısa zamanda Polonya'daki kiliseler nezdinde etkisi yayılmıştır.⁸⁹ Hareketin güçlenmesi neticesinde, 1562'deki Pinezow'da toplanan kilise meclisi üyelerinin de destekleriyle, teslis doktrininin yeniden gözden geçirilmesi istişare edilmiş;⁹⁰ ve 1565 yılında ilk Üniteryan kilise, Polonya'da kurulmuştur.⁹¹

Polonya'daki teslis aleyhtarlığının organize olmasına en muhtaç olduğu dönemde Biandrata, bu amaçla İtalya'lı Faustus Socinus'u (1539-1604) Polonya'ya davet etmiştir (1579).⁹² Bu tarihten itibaren, Polonya'daki teslis karşıtı akımın ve Üniteryanizm'in bir biçimi olan Sozziniyanizm'in (Socinianism) öncüsü Faustus Socinus, bu harekete damgasını vurmasıyla gündemi oluşturmuştur.

86- Wilbur, H. U., I, 286-7.

87- Wilbur, Our Unitarian., 127; 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet., 296.

88- Grimm, Harold J., The Reformation Era 1500-1650, 279; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 68.

89- Wilbur, Our Unitarian., 129.

90- Auer, "Unitarianism", 296.

91- Beach, Seth C., "Unitarianism And The Reformation", 69.

92- Auer, a.g.e., 296.

Bu şahsı ele alırken, öncelikle amcası Lealius Socinus'a (Lelio Sozzini) yer vermek gerekmektedir. 1525-1562 yılları arasında hayat süren amca Socinus'un bu önemi, yeğen Socinus'a olan fikrî mirasından kaynaklanmaktadır.

1525'de Siena'da (İtalya) doğan Lealius Socinus, Padua Üniversitesindeki hukuk öğrenimi esnasında Kutsal Metinlere ilgi duyarak Reform hareketine yönelmiştir.⁹³ Âlim, ahlaklı ve hukukta uzman olan amca Socinus, Katolik Kilise ve doktrinlerine karşı şüphelere düşünce, görüşlerini yakın dostlarına bildirmiştir. Bu konuda tedbirli davranmış olduğu halde yine de tedirgin olmuş ve 1542'de Papa III. Paul tarafından İtalya Engizisyonu'nun yeniden organize edilmesinden sonra, bunun kendisi için bir tehlike arzedeceğini hissederek,⁹⁴ İsa'nın gerçek öğretisine duyduğu özleminden dolayı 1547'de Siena'dan uzaklaşmıştır.⁹⁵

Önce, nisbeten daha liberal olan Venedik'te, sonra da İsviçre'nin Grisonlar eyaletinde sığınacak yer aramış;⁹⁶ Protestan liderlerden olan Calvin ve Melancthon ile din konusunda çözümlenmesini istediği konularda görüşmüşlerdir.⁹⁷ Cenevre'de iki defa görüştüğü Calvin'in görüşlerinin dar çerçeveli olduğunu hissetmiş; Servetus'un yakalanması ve öldürülmesinde onun parmağı olduğunu öğrenince de nefretle tüm ilişkilerini kesmiştir.⁹⁸

Doktrinel teslise canıyla karşı çıkan Servetus'un heretik fikirleri ve trajik akibeti, Lealius Socinus'u derinden etkilemiş ve onun bu dogmaya eleştirel olarak yönelmesine yol açmıştır.⁹⁹ Bir süre Zürih'te bulunduktan sonra, teolojik spekülasyonlarından dolayı Calvin yanlılarının takibine maruz kalınca, soylu sınıfının etkisi altında dinî ve entelektüel hoşgörü ortamına sahip olan Polonya'ya

93- Latourette, Kenneth S., A History of Christianity, 793.

94- Lindsay, Thomas M., A History of Reformation, II, 470.

95- Carpenter, J. E., "Unitarianism", E. R. E., XII, 520.

96- Latourette, A History of Christianity, 793.

97- Lindsay, a.g.e., 471; Fisher, George Park, History of Christian Doctrine, 321.

98- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 133.

99- Jones, Rufus M., "Divergent Religious Bodies", An Outline of Christianity, III, 282.

giderek, yine bir İtalyan olan Giorgio Biandrata ile görüşmüştür (1551).¹⁰⁰

Asla mücadeleden yılmayarak, teslisin ancak Kutsal Metinler'deki biçimiyle ele alınacağını bildirmiş ve 1559'da Zürih'e dönerek ölümüne kadar burada çalışmalarını sürdürmüştür (ö. 1562).¹⁰¹ Görüşleriyle ilgili olarak herhangi bir eser yayınlamamış olduğu halde, bütün çalışma ve araştırma notlarını yeğeni Faustus Socinus'a bırakmıştır.¹⁰²

1539'da Siena'da (İtalya) doğan Faustus Socinus,¹⁰³ amcası gibi ahlâklı bir hayat yaşayan, gayretli, hukukçu olmasına rağmen teoloji aşığı bir şahıstır.¹⁰⁴ Hukuktan daha çok edebiyat dalında öğrenim gören F. Socinus, görünüşte bir Katolik olmasına rağmen çocukluğundan itibaren protestan düşünceye meyletmiştir. 1563-1574 yılları arasında Floransa'da İsabella de Medici'nin hizmetinde sekreter olarak görev yapmış ve onun ölümünden sonra İtalya'yı terkederek Basel'e yerleşmiştir.¹⁰⁵

Basel'de bulunduğu esnada kaleme aldığı "De Jesu Christio Servatore" adlı eseriyle, Mesih'in asli günahın cezasını çarmıha gerilerek ödediği ve böylece Tanrı'nın öfkesini yatıştırdığı anlayışının yanlışlığını ortaya koymuş; asıl kurtuluşun, Mesih'i örnek alarak ve O'nun sunduğu ebedî kurtuluş yoluna bağlanarak gerçekleşeceğini, Mesih'in kurtarıcılık rolünün bu anlamda algılanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Büyük tepki doğuran eseri, Polonya'daki Biandrata'nın eline ulaşınca Socinus, kendisini bekleyen olgun bir görevin bulunduğu Polonya'ya davet edilmiştir (1579).¹⁰⁷

100- Cross, George, "Socinianism", D. R. E., 419; Grimm, The Reformation Era., 280; 'Ata ur-Rahim, Jesus., 133.

101- 'Ata ur-Rahim, a.g.e., 133; Beach, S. C., "Unitarianism And The Reformation", 70.

102- Latourette, A History of Christianity, 793.

103- Faustus Socinus (1539-1604), bu şahsın isminin Latince formudur. İsmin İtalyan formuna göre orijinalı, Fausto Sozzini şeklindedir.

104- Lindsay, A History of Reformation, II, 471.

105- Latourette, a.g.e., 793; 'Ata ur-Rahim, a.g.e., 134.

106- Latourette, a.g.e., 793; Wilbur, H. U., I, 392.

107- Jones, "Divergent.", 282; Beach, a.g.e., 71.

Polonya'daki teslis karşıtlarının ihtiyaç duyduğu bir anda, onların inançlarını aşırılıklardan temizlenmiş tutarlı bir sistem halinde organize ederek liderliği üstlenmiş, hem katolik hem de diğer protestanlara karşı verdiği hünarlı mücadelesiyle, yabancı olmasına rağmen, cemaatinin sevgisini ve güvenini kazanarak harekete damgasını basmıştır.¹⁰⁸

1579'dan sonra aktif olarak Rakow'da (Polonya) teslis karşıtı hareketin öncülüğünü sürdüren¹⁰⁹ Faustus Socinus, orada bir asilzadenin kızıyla evlenmiş ve bu vasıta ile birçok yetkililerle tanışmıştır.¹¹⁰

Polonya'daki teslis karşıtı hareketin tahribatına yol açan bölünmelerin gerçek sebebinin, büyük çapta Anabaptistlerden kaynaklandığına inanmıştır. Çünkü Anabaptistler, yeniden vaftiz olmayanların kendilerine katılamayacağı konusundaki ısrarlı tutumlarından dolayı Socinus'u üyeliğe kabul etmemişler ve kendilerine bağlı üyelerin kesinlikle hakimlik, mahkeme davası açmak, savaş vergisi ödemek gibi girişimlerde bulunmamasını isteyerek, en ufak doktrinel konularda bile birbirlerine karşı afaroz uygulamışlardır. Faustus Socinus, bu Anabaptist mayanın temizlenmediği müddetçe teslis karşıtı akımın birliği için hiçbir girişimin fayda vermeyeceğini farketmiştir.¹¹¹ Birçok tepkilerle karşılaşmasına rağmen, bütün enerjisini birliğin sağlanmasına adanmış ve ölümünden kısa bir süre önce, 1603'de, Krakow'da toplanan bir dinî mecliste (synod), teslis karşıtı topluma üye olmak için yeniden vaftizin gerekmediğinin ilan edilmesini görerek, çalışmalarının beyhûde olmadığına inanmıştır.¹¹²

Gerçek misyonunun, dinî hayat ile ilgili terimleri çağının gereklerine göre sunmak olduğuna; hristiyanlığın gerçek gücünü, bu dine sokuşturulan bilim ve felsefeden yoksun dönemlerin ürünleri olan hurafe ve doğa üstü faktörleri temizleyerek ortaya koymak olduğuna

108- Wilbur, Our Unitarian Haritage, 148; Cross, G., "Socinianism", D. R. E., 419.

109- Grimm, H. J., The Reformation Era., 280.

110- Auer, "Unitarianism", E. A., 296.

111- Lindsay, A History of Reformation, II, 472.

112- Aynı eser, 472.

inanmıştır.¹¹³ Güçlü bir akılcı olmasına rağmen, kaldırmak istediği doğa üstü anlayışı tamamen dinden soyutlayamamış ve orijin olarak insanî Mesih'e, Allah'ın temsilciliğinden dolayı ilahî merteye izafe ederek, O'na tapınılabileceğini ifade etmiştir.¹¹⁴ Çünkü Allah, görevlendirdiği temsilcilerine kapasitelerinin üzerinde görev yüklemiş ve buna bağlı olarak da, onlara olağanüstü özellikler bahşetmiştir. Doğal açıdan insanî özelliklerle, fakat mucizevî doğumuyla da diğerlerinden farklılık gösteren Mesih'in, Allah tarafından evlatlığa kabul edilmesi yoluyla (adoption) Allah'ın oğlu olduğuna inanarak, O'na bir hürmet ifadesi gereğince ilâh denilebileceğini ve Mesih'e tapınmanın (adoratio Christi), ayrıca O'nun adına dua etmenin (invocatio Christi) mümkünlüğün iddia etmiştir.¹¹⁵

Faustus Socinus, 1604 yılında Rakow'da (Polonya) ölünce geriye bırakmış olduğu "Christiane Religionis Brevissima Institutio" adlı eserinden kaynaklanarak 1605 yılında yayımlanan "Racovian Catechism":

Zâtı bir olan Allah'ın sayıda da bir olduğu, zâtı kendine özgü olduğundan özünde ortak kabul etmediği, İsa'nın kâmil bir insan olduğu, Kutsal Ruh'un Allah'ın bir gücü olduğu ve aslî günah anlayışının geçersizliği, gibi temel noktalar sergilemiştir.¹¹⁶

Kendilerine "Hıristiyanlar" veya "Polonya'lı kardeşler" denilmesini isteyen ve resmî isimleri "Minor Reformed Church" (Küçük Reform Kilisesi) olan Sozziniyanlar,¹¹⁷ teslisi kendi içinde tezat teşkil eden kavranılamaz bir doktrin olarak kabul etmişler; Allah'ın tek olduğunu, zâtının kavranılamayacağını, O'nunla ilgili olarak ancak Mesih vasıtasıyla bildirdiği kararları doğrultusunda bilgi sahibi olunabileceğini, insan olan Mesih'te iki doğanın (insanî ve ilâhî) bileşiminin imkansızlığını iddia etmişlerdir.¹¹⁸

Mesih'in doğasının ilâhî olması ile ilgili bir anlayışın Kutsal Metinlere aykırı olduğunu ileri süren Socinus, Allah'ın, bahsettiği

113- Jones, R. M., The Church's Debt., 241.

114- Jones, R. M., "Divergent Religious Bodies", 283.

115- Fisher, G. P., History of Christian Doctrine, 323.

116- Auer, "Unitarianism", 296.

117- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 148.

118- Fisher, *a.g.e.*, 322.

mucizelerle Mesih'i üstün ve faziletli kıldığını Kutsal Metinler'e dayanarak ispat etmeye çalışmıştır.¹¹⁹

İsa'nın çarmıha gerilmesinin keffaret (adonement) ve feda (Redemption) sınırları içerisinde ele alınamayacağını, O'nun böyle bir olaya mâruz kalmasının Allah'ın merhametinin tezâhürü olduğunu vurgulayan Sozziniyan teoloji,¹²⁰ Cennet'ten kovulma (fall of man) doktrinini de kabul etmemiştir.¹²¹

F. Socinus'un öncülüğünde sistemleştirilen Sozziniyanizm, Polonya'da elli yıl içerisinde parlak bir gelişime sahip olarak Rakow şehrini merkez edinmiş; burada bin öğrenci kapasiteli yüksek öğretim kurumu tesis etmek suretiyle, ayrıca üçyüz civârında da Sozzinici meclis oluşturulmuştur.¹²²

Bir Cizvit olan Kral III. Sigismund Wasa'nın (1587-1632) uzun süreli hâkimiyeti süresince (45 yıl) Cizvitler ön plana çıkmışlar ve katolikliğin karşısında olan bütün cemaatlerin kilise ve okullarını tahrip etmişlerdir.¹²³ Kral, yemin töreninde bütün dinî gruplar arasında barışı sağlayacağına söz vermesine rağmen bu sözünü gerçekleştirecek hiçbir girişimde bulunmamıştır.¹²⁴ Başlatılan bu katolik reaksiyon hareketinden sonra Polonya'daki Üniteryanizm'in temsilcisi olan Sozzinicilerin, 1658'de sürgün veya katolikliği kabul etme tercihine zorlanmaları dönemi başlamış¹²⁵ ve 1668 yılında liberal gruplar da dahil olmak üzere Protestan hareketin etkinliği ortadan kaldırılmıştır.¹²⁶ Yönetimde büyük çapta söz sahibi olan soylu sınıfının da Cizvitlerin etkisi altında kalan Polonya Ulusal Meclisi, 1683 yılında almış olduğu kararıyla Rakow'daki Sozzinici merkezler kapatılmış¹²⁷ ve bunun sonucunda da Socinus yanlıları Hollanda,

119- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 139.

120- Fisher, *a.g.e.*, 323.

121- Jones, *a.g.e.*, 283.

122- Auer, "Unitarianism", 296.

123- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 167.

124- Wilbur, *H. U.*, I, 433.

125- 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 136; Godbey, J. C., "Unitarian Universalist Association", *E. R.*, XV, 144.

126- Auer, *a.g.e.*, 296.

127- Grimm, H. J., *The Reformation Era.*, 280.

Transilvanya, Almanya ve Prusya'ya göçederek zamanla bulundukları ülkelerin halkları arasına karışmışlardır.¹²⁸

b- Transilvanya-Macaristan'da Üniteryanizm ve Francis David (1510-1579)

Macar krallığının doğu bölgesinde yer alan ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra Romanya sınırları içerisinde kalan Transilvanya 1526'dan Avusturya'ya iltihak edildiği 1690 yılına kadar, özellikle Türkler'in Macaristan'ın güney kesiminde hâkim olduğu 1526-1687 yılları arasında, bağımsız olarak yönetilmiştir.¹²⁹

Zamanla Üniteryanizm'e kucak açan Transilvanya'ya Protestan Reform dalgalarının ulaşması, halkının bir bölümünü oluşturan Sakson tüccarların 1520'li yıllarda Almanya'dan dönüşlerinde getirdikleri Luther'e ait eserlerin geniş okuyucu kitlesi bulmaları,¹³⁰ kendilerini yetiştirmek için protestan hareketin merkezi olan Wittenberg'e (Almanya) giden öğrencilerin Luther'in eserleriyle karşılaşmaları,¹³¹ ayrıca bir çığır açan Servetus'un teslis doktrinine karşı yönelttiği eleştiriler ve Anabaptist fikirlerle tanışmaları¹³² vasıtasıyla olmuş; katolikliğe karşı bir güç oluşması için bölgede etkin unsur olan Türkler'in de destekleriyle protestan eğilim Transilvanya'da önemli derecede yaygınlık göstermiştir.¹³³ tutum izleyenler için sert tedbirler almış olmasına rağmen, savaşlar nedeniyle sıkı olarak uygulamaya konulamayışı, reform propagandalarının, diğer ülkelere oranla, Transilvanya ve Macaristan'da büyük bir ivme kazanarak etki alanını genişletmesine neden olmuş ve 1535'de önce Saksonların sonra da Macar toplumların hızla bu etki alanına girmesini sağlamıştır.¹³⁴

128- Carpenter, J. E., "Unitarianism", 520; Auer, *a.g.e.*, 296; Beach, Seth C., "Unitarianism And The Reformation", 73.

129- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 209; Crompton, "The Story of A Free Church", 3; Allen, "Historical Sketch.", 102.

130- Wilbur, *a.g.e.*, 213.

131- Auer, "Unitarianism", 296; Latourette, *A History of Christianity*, 740.

132- Wilbur, *a.g.e.*, 216.

133- Latourette, *a.g.e.*, 740.

134- Wilbur, *Our Unitarian.*, 214; Allen, "Historical Sketch.", 103.

Zapolya'nın ölümünden birkaç gün önce doğan oğlu John Sigismund (1540-1571), Transilvanyalı soylular tarafından Macaristan kralı ilân edilmiş¹³⁵ ve bu görevi, Polonya Kralı I. Sigismund'un kızı olan annesi İsabella vekâleten yürütmüştür.¹³⁶ 16 yaşına kadar katolik etki altında eğitim gören John Sigismund, ilk gençlik dönemlerinde Polonya Kraliçesi Bona (anneannesi) tarafından kendilerine hizmet için saray doktoru olarak gönderilen (1554) Giorgio Biandrata'nın reformist etkisi altında kalmış ve düşmanları tarafından gizli anlaşmalarla aleyhine oluşturulan harekete karşı teselliye dinde arayarak onun reformize edilmesi kanaatine ulaşmış; netice olarak da katolik din adamlarını ülkeden kovmuştur (1563).¹³⁷ Hayatının sonraki dönemlerinde Üniteryanizm'i benimseyerek tarihteki tek Üniteryan kral olma ünvanını alan Sigismund¹³⁸ döneminde, etkisi iyice yoğunlaşmış olan protestan anlayışın tabii bir sonucu olarak, katolik din adamları kovulmuş ve kilisenin emlâkına da elkonulup protestanlara devredilmiştir. Wittenberg'de protestan papaz, olarak yetişen yüzlerce Macar öğrencinin ülkelerine geri dönmesi sonucu tamamen etkisini yitiren Katolik anlayış, 1577 yılında Torda'da (Transilvanya) toplanan Ulusal Meclis'te Kraliçe İsabella'nın kararıyla, protestan anlayış ile uzlaştırılmaya çalışmış ve bu iki mezhep arasında örneği Avrupa'da ilk kez görülen, eşit özgürlük hakkı sunan bir hoşgörü yasası ilan edilmiştir.¹³⁹

Protestanların kendi aralarında bölünmeleri¹⁴⁰ Transilvanya ve Macaristan'a da sirayet etmiş (1550) ve bölge halkını oluşturan topluluklarda, Saksonlar, Luther yanlısı; Macar toplumlar ise, Calvin yanlısı tavırlar takınarak bu bölünmede saflarını belirlemişlerdir.¹⁴¹ Aralarındaki tartışmalar 1556'da vukû bulmaya başlamış ve meydana gelen gergin ortam 1563'de yönetimin, Torda'da aldığı Ulusal Meclis

135- Wilbur, *a.g.e.*, 212.

136- Allen, *a.g.e.*, 104.

137- Wilbur, *a.g.e.*, 217-18; Crompton, "The Story.", 4.

138- Hall, Alfred, *The Beliefs of A Unitarian*, 16.

139- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 214.

140- Luther yanlıları (Lutheran Church) ve Calvin yanlıları (Reformed Church) olarak bölünmüşlerdir.

141- Wilbur, *a.g.e.*, 215.

kararıyla giderilmeye çalışılarak, herkesin dilediği safı seçme konusunda hür bırakılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.¹⁴²

Süregelen bu tartışmalarda Luther yanlısı olarak göze çarpan Francis David, tohumları filizlenmekte olan Üniteryan hareketin zamanla lideri konumuna gelmiş ve “Transilvanya Üniteryanizmi” denildiğinde, 1568 yılında Katolik, Luther yanlısı ve Calvin yanlısı grupların yanısıra Üniteryan akımın da yasalar önünde eşit haklara ulaşmasını sağlayan Kral John Sigismund¹⁴³ ile birlikte ilk akla gelen önemli bir sima olmuştur.¹⁴⁴ İlk Üniteryan kilisesinin kurulması da bu kralın döneminde gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁵

1553-1558 yılları arasında Transilvanya’da bulunan İtalya orijinli ve Krakow Üniversitesi İbranice Profesörü Francesco Stancaro, Mesih’in insanî doğası itibarıyla tanrı-insan aracılığını gerçekleştirdiğini iddia ederek teslis doktrinini Mesih’in kabul edilen ilâhî doğası noktasından yaralaması; ayrıca Kral John Sigismund döneminde, onun başdanışmanlığına yükselecek kadar kendini göstermiş olan yine İtalya orijinli Dr. Giorgio Biandrata’nın aynı görüşlere katılması, temelde teslis doktrinini reddeden Üniteryanizm’e giden yolun açılmasına neden olmuştur.¹⁴⁶

Transilvanya Üniteryanizm’inin en önemli ismi olan Francis David¹⁴⁷ (1510-1579), başkent Kolozsvár’da (Klausenberg) doğmuş; ilköğrenimini orada bir Fransisken keşişler okulunda gerçekleştirerek, sonraki aşamada öğrenimi için Gyulafehérvár’daki katedral okuluna gitmiştir.¹⁴⁸ Önceleri katolik olan David, Wittenberg’de öğrenimini devam ettirmiş¹⁴⁹ ve üç yıl kadar da Padua’da öğrenim görerek 1551’de ülkesine geri dönmüştür. Besztercze’de bir katolik okulunda

142- Aynı eser, 215.

143- Tarrant, W. G., Unitarianism, 3.

144- Wilbur, Our Unitarian., 215; Beach, “Unitarianism And The Reformation”, 74, 75.

145- Hall, The Beliefs, 16.

146- Wilbur, *a.g.e.*, 126, 217, 218; Auer, “Unitarianism”, 296.

147- Francis David, ismin Latince formudur. İsmin orijinal hali David Ferencz şeklindedir. Wilbur, *a.g.e.*, 220.

148- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 220.

149- Godbey, J. C., “Unitarian Universalist Association”, E. R., XV, 144.

iki yıl yöneticilik ve aynı kontluk sınırları içerisindeki büyük bir kasabada iki yıl kilise papazlığı yaptıktan sonra, etkisi iyice yaygınlaşmış olan protestan akıma yönelerek Luther taraftarı olmuştur.¹⁵⁰ 1555 yılında Kolozsvár'a geri dönmüş ve orada Luther taraftarlarına ait bir okulun rektörlüğünü yapmıştır.¹⁵¹ Protestan hareketin yollarının ayrım noktasında, bir Sakson olan Francis David, diğerleri gibi, Lutherci anlayışı benimsemiş, 1556 ve 1557 yıllarında yapılan çetin tartışmalarda gerek Kalvinistlere, gerekse Stancaro'ya karşı çıkarak büyük bir şöhret kazanmıştır.¹⁵²

Gerçeği arama ve serbest düşünme doğasıyla David, bir müddet sonra, nisbeten özgür düşünce yanlısı reformcu Kalvinist anlayışın saflarına katılmıştır.¹⁵³ 1559 yılında Luther yanlısı kilise görevinden istifa ederek Kalvinistlere katılmasına rağmen, kiliseler arasındaki ayrımı sona erdirmeye niyetiyle 1560 yılında görüşmelere katılmak için gittiği Lutherci kilise meclisi toplantısından kovulmuştur.¹⁵⁴

Kral John Sigismund'un hastalığı dolayısıyla 1563 yılında yeniden Transilvanya'ya dönen Biandrata'nın, Mesih'in insanî doğasını ön plana çıkartan teslis karşıtı fikirlerinden oldukça etkilenen David, Üniteryanizm sürecine girmiş ve yalnızca teslis karşıtı olmakla kalmayarak Allah'ın mutlaka bir olduğuna inanmak suretiyle¹⁵⁵ 1566 yılında tamamen Üniteryan olmuştur.¹⁵⁶

David ve Biandrata'nın "De Falsa et Vera Unius Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti Cognitione, libri duo (Tek Tanrı Baba, Oğul ve Kutsal Ruh bilgisinin Gerçeği ve Yanlışı Üzerine İki Kitap)" adlı, teslis doktrini vasıtasıyla saptırılan Tanrı, Oğul ve Kutsal Ruh ile ilgili yanlışların ilk bölümde, olması gereken gerçeklerin de ikinci bölümde verildiği; ayrıca Lelio Sozzini'nin, Yuhanna İncili'nin ilk ifadelerinde

150- Wilbur, *a.g.e.*, 220.

151- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 125.

152- Wilbur, *a.g.e.*, 215, 220; Kalvinist anlayışa göre, ekmek ile şarap yalnızca bir sembol olup, Mesih'in kani ile eti anlamına gelmez. Stancaro'da, Mesih'in insanî doğasını ön plana çıkartmıştır.

153- 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 125.

154- Wilbur, *Our Unitarian.*, 221.

155- Crompton, "The Story.", 4.

156- Auer, "Unitarianism", 296; David'in, Üniteryan akımın saflarına katılması süreci konusunda bkz: Beach, "Unitarianism And The Reformation", 74.

yer verilen “Mesih’in kozmolojik illiyet” oluşu hakkındaki bilgilerin kabul edilemezliği ile ilgili yorumlarına da değinilerek, papalığın teslis doktrini iddialarıyla Mesih karşıtı bir tutum izlediğini beyan eden eseri, basıldıktan (Temmuz 1567)¹⁵⁷ kısa bir müddet sonra Ocak 1568 tarihinde Kral John Sigismund tarafından Torda’da toplanan Ulusal Meclis’te alınan kararla Katolizm, Luterizm ve Kalvinizm’in yanısıra Üniteryanizm’de yasal kabul görmüştür.¹⁵⁸ Bu gelişmeler üzerine 8 Mart 1568’de, Gyulafehérvár’da Üniteryan kesimi temsilen David ile Biandrata’nın, Kalvinist kesimi temsilen de Melius’un söz sahibi oldukları bir tartışma başlatılmış ve Melius’un Kutsal Kitap, kredolar (iman ikrarları), kilise liderleri (the Fathers) ve tutucu teologlara (orthodox theologians) bağlı kalarak, David’in de yalnızca Kutsal Kitap’a dayanarak süren tartışma, dokuzuncu gününde Kalvinistlerin aciz kalarak çekilmesi nedeniyle sona ermiştir.¹⁵⁹

Üniteryanizm tarihinin en önemli tartışması kabul edilen bu tartışmadan¹⁶⁰ sonra 10 Ekim 1569’da da yine aynı şahsiyetler arasında, bu kez Nagyvarad’da, David’in ön plana çıkmasıyla sonuçlanan yeni bir tartışma daha yapılmıştır.¹⁶¹

“Unitarius” isminin ilk kez Melius tarafından, teslis doktrinini reddeden, Allah’ın birliğini, Mesih’in insanlığını ısrarla vurgulayan David ve yandaşları için kullanılmasıyla, Üniteryanizm’in tarihinde oldukça önemli yer tutan bu tartışmalar, Transilvanya’da Üniteryan düşüncenin hâkim kılınmasına da neden olarak önemini bir kat daha arttırmıştır.¹⁶²

Üniteryanlığın zaferini sağlayan bu tartışmalarda David, temel olarak, bir özün üç unsura paylaştırılmasını öngören teslis doktrininin

157- Wilbur, H. U., II, 34; Godbey, “Unitarian Universalist.”, 144; Berkes, Niyazi, “İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği”, Belleten, XXVI/104, 727.

158- Latourette, A History of Christianity, 741; Hall, The Beliefs., 14; Beach, a.g.e., 75.

159- Wilbur, Our Unitarian., 225.

160- Aynı eser, 225.

161- Auer, “Unitarianism”, 296.

162- Carpenter, “Unitarianism”, E. R. E., XII, 521; Godbey, “Unitarian Universalist.”, 144.

birden fazla ilâhın varlığı sonucunu doğuracağı, Kutsal Metinler'in Allah'ın birliğine, her şeyden üstün olmasına ve Mesih'in insanî doğasına yer verdiği iddialarında bulunmuştur.¹⁶³

Kral John Sigismund'un ölümünden kısa bir süre önce, 1571'de toplanan Transilvanya Ulusal Meclisi, 1568'deki alınan kararı teyid ederek, ikinci defa Üniteryanizm'i yasal dört dinî gruptan biri olarak görmüştür.¹⁶⁴

Ancak 1571 yılında tahta geçen Katolik Kral Stephen Bathory, son meclis kararında yasal olarak kabul edilen dört dinî grubun yasallığını kabul ettiği halde, dinî inançlarda yapılacak olan yeni değişiklikleri¹⁶⁵ ve Üniteryanların kendisinden izinsiz kitap yayınlamalarını yasaklamıştır.¹⁶⁶ Özgürlüğe getirilen resmî kısıtlamaya rağmen, sağlıklı bir dinî inanç arzulayan David, yakın dostu Dr. Biandrata ile de arasını açacak olan, "non adoramus et non invocamus (Mesih'e Tanrı sıfatı ile tapınılamayacağı)" anlayışına sahip olarak yeni bir dinî inanç değişikliğinde bulunmuş ve böylece kralın koyduğu yasağı delmiştir.¹⁶⁷

Biandrata, David'i bu inancından vazgeçirme konusunda kendisine yardımcı olması için 1578 yılında Faustus Socinus'u Transilvanya'ya davet etmiş; ancak David, "adoranist" inanca¹⁶⁸ sahip olan her ikisiyle de uzlaşmamıştır.¹⁶⁹ Böylece aralarındaki bağların koptuğu David ile Biandrata, muhalif bir ortam içerisine girmişler ve bu bölünmeyle, zaten yeni kral döneminde etkisi zayıflamış olan Üniteryanizm'in, darbe almasına neden olmuşlardır.

Kral Stephen Bathory'nin desteğiyle toparlanmış olan katolikler, Üniteryan öncülerin bölünmesiyle de gitikçe güçlenmişlerdir.¹⁷⁰ Sınırları kredolarla belirlenmemiş ve zihinsel özgürlük hoşgörüsüne

163- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet., 127.

164- Godbey, "Unitarian Universalist.", 144.

165- Aynı eser, 144; Wilbur, Our Unitarian., 236.

166- Auer, "Unitarianism", 296.

167- Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun.", 727; Godbey, a.g.e., 144.

168- Adoranist: Mesih'e Tanrı sıfatıyla tapınmanın mümkün olduğuna inanan kimse.

169- Carpenter, "Unitarianism", 521; 'Ata ur-Rahim, a.g.e., 129; Godbey, John C., "Sozzini, Fausto Pavolo", E. R., XIII, 553.

170- 'Ata ur-Rahim, a.g.e., 128.

sahip bir din felsefesi sunan David,¹⁷¹ Biandrata ile irtibatının kopmasına neden olacak Mesih konusundaki yeni görüşleriyle Üniteryan hareketi yasalar önünde tehlikeye düşürdüğü için Biandrata tarafından krala şikâyet edilmiş,¹⁷² bütün bunlara katoliklerin de şikâyetleri eklenince,¹⁷³ 1579 yılında doktrinde yaptığı yenilikten dolayı sorgulanarak tutuklanmasına karar verilmiştir.¹⁷⁴ Hapsedilmiş olduğu Deva Kalesi'nde 15 Kasım 1579 tarihinde ölen David, Servetus'dan sonra Üniteryanizm tarihinde en büyük iki şehitten birisi olmuştur.¹⁷⁵

Ölümünden sonra, "kendisinin taptığı Allah'ın bir olduğu, asla üç görünümlü olamayacağı, hiç bir zulmün ve ölüm tehdidinin bu gerçeğin anlaşılmasını engelleyemeyeceğini" ifade eden bir şiiri, hücresinin duvarında bulunmuştur.¹⁷⁶

Ölümünden kısa bir süre önce Transilvanya ve civar Macar kontluklarında üçyüzü aşkın Üniteryan kilise oluşan David'in¹⁷⁷ ölümünden sonra başlatılan katolik reaksiyon nedeniyle Üniteryanlar aleyhine şiddetli takibat ve zulümlerde bulunulmuş, ayrıca emlakına da el konulmuştur.¹⁷⁸

David'in hapsedilmesine göz yumdukları için Transilvanya'lılara kızan Macaristan'daki Üniteryan kiliseler kendi liderlerinin denetiminde bağımsız bir grup teşkil etmişler ve daha fazla hürriyete sahip olmak ümidiyle Macaristan'a gelen Transilvanya'lı papazların da katılmasıyla bu grubun üye sayısını çoğaltmışlardır.¹⁷⁹ Aşağı Macaristan'daki Türk hakimiyeti de, inançların uygulanması konusunda sağlamış olduğu hürriyet ortamıyla¹⁸⁰ bu akımın

171- Crompton, "The Story.", 4.

172- Godbey, "Unitarian Universalist.", 144; Beach, *a.g.e.*, 76.

173- 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 128.

174- Carpenter, *a.g.e.*, 521.

175- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 243.

176- 'Ata ur-Rahim, *Jesus Prophet.*, 130.

177- Wilbur, *a.g.e.*, 230.

178- Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun.", 727.

179- Auer, "Unitarianism", 296.

180- Fekete, L., "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699" (Çev. Sadrettin Karatay),

genişlemesine ve yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuştur.

1571 yılında, Kral John Sigismund'un ölmesi ve yerine katolik bir kral olan Stephen Bathory'nin geçmesiyle Transilvanya bölgesinde Türkler'in hâkimiyetinin zayıflaması sonucu talihi tersine dönen Üniteryan akım,¹⁸¹ 1687 yılında Aşağı Macaristan'da da Türkler'in hakimiyeti kırılınca daha büyük zararlara uğramıştır.¹⁸²

1605-1613 yılları arasında Stephen Bocskai'nin hükümdarlığı döneminde Cizvitlerin sürgün edilmesiyle bir ara rahat nefes almış Üniteryanların,¹⁸³ 1693 yılında, 1568 yılından itibaren kullandıkları katedral, katoliklere verilmiş ve Kolozsvar'daki (Klausenberg) okullarından mahrum bırakılmışlardır.¹⁸⁴

1690 yılında Avusturya hâkimiyetine giren Transilvanya ve Macaristan'da, bir Cizvit (katolik) olan İmparator I. Leopold döneminde (1690-1711), katolikler altın çağını yaşamış ve buna mukabil olarak da Üniteryanlar kiliselerinden, okullarından ve insanî haklarından mahrum bırakılmışlardır.¹⁸⁵ Bu mahrumiyet süreci VI. Charles'in döneminde de (1711-1740) devam etmiş¹⁸⁶ ve onun kızı Maria Theresia'nın uzun süren saltanatı süresince de (1740-1780), Üniteryan akıma karşı en büyük zulmün ve haksızlığın uygulandığı görülmüştür.¹⁸⁷

Maria Theresia, yönetime geçtiği zaman, Transilvanya'daki yasal dört dinî grubun temsilcileri, geleneksel sadakat ve saygı ifadelerini sunmak için huzuruna geldiklerinde, Üniteryan grubun temsilcisini kovmuş ve düşmanlığını daha da ileri götürerek, bu gruba mensup ailelerin çocuklarını zorla katolik eğitime tâbi tutmuştur.¹⁸⁸

Bu tehlikeli ortamda Üniteryanlar'ın hayattan silinmemelerini sağlayan Michael St. Abraham, 1737-1758 yılları arasında yirmibir yıl

Belleten, XIII, sayı: 52, 740.

181- Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusu'nun.", 726.

182- Allen, "Historical Sketch.", 116.

183- Auer, "Unitarianism", 297.

184- Allen, *a.g.e.*, 116.

185- Wilbur, *Our Unitarian.*, 260.

186- Aynı eser, 261-62.

187- Auer, *a.g.e.*, 297; Allen, *a.g.e.*, 116.

188- Wilbur, *H. U.*, II, 140-41.

süreyle Üniteryan rahipliği görevinde bulunmuş ve dâhice tutumlarıyla Transilvanya Üniteryanları'nın inanç yapısını ayakta tutabilmeyi başarmıştır.¹⁸⁹

1780-1790 yılları arasında hüküm süren II. Joseph, 25 Ekim 1781'de bir "Hoşgörü Bildirisi" yayınlamış ve Protestanların, dolayısıyla Üniteryanların, diledikleri yerde topluca ibadet edebileceklerini, eski kiliselerini ve okullarını yeniden açabileceklerini açıklamıştır.¹⁹⁰ Uzun yıllar boyunca baskı altında hayat süren bu hareket mensupları verilen bu kararlar derin bir nefes almış ve I. Francis'in hâkimiyeti süresince de (1792-1835), uzun bir huzur ortamı geçirmiştir.¹⁹¹

XIX. yüzyılın başlarında, İngiliz Üniteryanları ile irtibat kurularak, onlardan maddi destek sağlanmış ve bu sayede kiliselerini, okullarını geliştirmişlerdir.¹⁹² 1860 yılından itibaren de Londra ve Oxford'daki Üniteryan Kolejlerine, öğrenci göndererek, Kolozsvár'daki okullarında öğretmenlik yapacak kadro oluşturmuşlardır.¹⁹³

XX. yüzyılın başlarında, Amerika'lı Üniteryanlarla da ilişki içerisine giren Transilvanya ve Macaristan Üniteryanları, Amerika'ya da öğrenciler göndermişler,¹⁹⁴ ayrıca 1901 yılında Kolozsvár'da yeni bir kolej daha açmışlardır.¹⁹⁵ Bu yüzyılın başlarında "Macaristan Üniteryan Kilisesi" çatısı altında birleşen Transilvanya ve Macaristan Üniteryanları'nın papazları, 1919 yılına kadar Macaristan Lordlar Kamarası'nda yer almışlardır.¹⁹⁶

c- İngiltere'de Üniteryanizm ve John Biddle (1615 1662)

İnanç benzerliğinden ziyade ibadet uyumluluğuna özen gösteren

189- Allen, *a.g.e.*, 117; Auer, *a.g.e.*, 297.

190- Wilbur, *a.g.e.*, 145.

191- Aynı eser, 147; Auer, *a.g.e.*, 297; Carpenter, "Unitarianism", 521.

192- Auer, "Unitarianism", 297.

193- Wilbur, H. Ü., II, 156; Carpenter, "Unitarianism", 521.

194- Auer, *a.g.e.*, 156.

195- Wilbur, *a.g.e.*, 156.

196- Carpenter, *a.g.e.*, 521.

İngilizler¹⁹⁷ arasında Üniteryanizm'in yayılması, birden fazla nedenlere bağlı olarak gerçekleşmiştir. İlk olarak, Kutsal Kitap'ın kendi etkisi, ikinci olarak Londra'da, katoliklerin baskı zulümlerinden kaçarak oradaki serbest ortamdan yararlanmak isteyen ilk reformcuların 1550 yılında Yabancılar Kilisi'ni kurmak suretiyle yerleşmelerinin etkisi, üçüncü olarak 1535'te İngiltere'ye gelen Anabaptistlerin etkileri ve son olarak da XVII. yüzyıl başlarında ülkeyi saran "Sozziniyanizm" etkisi gibi faktörel unsurlar, zaman içerisinde İngiltere Üniteryanizmi'ni meydana getirmiştir.¹⁹⁸

Etkisi yavaş yavaş İngiltere'ye yayılan Sozziniyanizm'in temel eseri olan Rakovyan Kateşizm'in (Racovian Catechism) 1609 yılındaki ilk Latince tercümesi, Kral I. James'e ithafla İngiltere'ye gönderilmiş,¹⁹⁹ ancak 1614 yılında resmen yakılmıştır.²⁰⁰ Bir tehlike olarak görülen bu akımın ülkedeki yayılması hızla devam edince, 1640 yılında Canterbury ve York Meclisleri, Sozziniyanizm'e ait eserlerin dağıtım, basım ve ithalini yasaklamıştır. Alınan bu kararlara ilave olarak, hiçbir din adamı, onunla ilgili doktrinleri va'zedemeyeceği ve benimseyenlerin de aforoz edileceği bildirilmiştir.²⁰¹ Ayrıca 1648 yılında Parlamento, teslis inkarcılığını suç olarak ilân etmiştir.²⁰²

Ancak bu kararlara rağmen 1652 yılında Rakovyan Kateşizm, İngilizce'ye tercüme edilmiş²⁰³ ve 1654 yılında da John Bidle tarafından "A Twofold Scripture Catechism" adlı eser yayınlanmıştır.²⁰⁴ Bunun üzerine Mesih Kilisesi Rahibi ve Oxford Üniversitesi dekan yardımcısı John Owen, 1655 yılında Sozziniyanizm ve teslis karşıtı fikirlerin bir zehir gibi bütün İngiltere'ye yayılmakta olduğunu bildirme ihtiyacını hissetmiştir.²⁰⁵

İngiliz Üniteryanizmi'nin babası olarak adlandırılan John Bidle

197- Auer, "Unitarianism", E. A., XXVII, 298.

198- Wilbur, Our Unitarian Heritage, 290; Herford, Brooke, "Unitarianism In England", Unitarianism: Its Origin And History, 79.

199- Wilbur, *a.g.e.*, 296.

200- Carpenter, "Unitarianism", 521.

201- Aynı eser, 521.

202- Tarrant, W. G., Unitarianism, 5.

203- Wilbur, H. U., II, 201.

204- Allen, J. H., "Historical Sketch.", 134.

205- Wilbur, *a.g.e.*, 205.

(1615-1662),²⁰⁶ Gloucestershire’de doğmuş, ilkokulda iken ümit vâdeden gelişme gösterince, komşuları olan soylular sınıfına mensup bir kadın tarafından yıllık bağışta bulunularak eğitimine devam ettirilmiştir.²⁰⁷ 1634 yılında Oxford Üniversitesi’ne girmiş ve 1638’de mezun olduktan sonra 1641’de de master eğitimini bitirmiştir.²⁰⁸ Gloucester’da Crypte School’da öğretmenlik yapıyorken, üniversite öğreniminden itibaren sahip olduğu bağımsız düşünce yapısıyla, Sozziniyan eserlerle karşılaşmamış olduğu halde, dinî görüşlerini gözden geçirmiş ve üzerinde çalıştığı Kutsal Kitap’ta teslis doktrini ile ilgili hiçbir dayanak noktasının bulunmadığını farketmiştir. Genel kabul görmüş teslis doktrinin mâkul olmadığına inanarak, görüşlerini dostlarına bildirmiş ve onların da durumu yetkililere aktarması sonucu sorgulamaya mâruz kalmıştır.²⁰⁹

Yılmadan Kutsal Kitap’la ilgili çalışmalarını sürdüren Bidle, Kutsal Metinler’den hareketle, bilimsel bir üslup içerisinde “XII Arguments drawn out of the Scripture; wherein the commonly-received opinion touching the Deity of the Holy Spirit, is clearly and fully refuted” isimli broşürü hazırlamıştır.²¹⁰ “Kutsal Ruh’un ilâhlığı ile ilgili anlayışı, Kutsal Metinler’e dayalı olarak, oniki iddia ile reddeden” bu çalışmasını bazı arkadaşlarına göstermiş; ancak şikâyet edilmesi üzerine heretik olarak tutuklanmıştır (1645).²¹¹ Görüşlerinin herkes tarafından bilinmesine karar verince 1647 yılında bu küçük eserini ikinci kez bastırmıştır.²¹² Yeniden hapsedilmesine neden olan bu çalışmada Kutsal Ruh’un ilâhlığı ile ilgili yaygın anlayışı, O’nun Allah’tan farklı yapıda olduğu, Allah tarafından gönderildiği, kendi dileği doğrultusunda konuşamadığı, Mesih’e bağlı olduğu, asla kedisine tapınılmadığı, herşeyiyle Allah’a bağlı kaldığı için ilâh olamayacağını, Kutsal Kitap’tan alıntılar yaparak reddetmiştir.²¹³

206- Jones, R. M., “Divergent Religious Bodies”, 283.

207- Wilbur, Our Unitarian., 299.

208- ‘Ata ur-Rahim, Jesus Prophet of Islam, 142.

209- Wilbur, Our Unitarian., 300.

210- Aynı eser, 300.

211- Wilbur, H. U., II, 194.

212- Wilbur, Our Unitarian., 301.

213- ‘Ata ur-Rahim, a.g.e., 143-45; Karşılaştırma için bkz: Yuhanna, 15/26, 16/13;

Ülkeyi saran Sozziniyanizm tehlikesinden dolayı 1648 yılında teslis aleyhtarlığı yasaklanmış ve bu suçtan yakalananların öldürüleceği bildirilmiş olmasına rağmen²¹⁴ Bidle, 1648 yılında, yine küçük çaplı “A Confession of Faith touching the Holy Trinity according to the Scripture” adlı eserini yayınlamıştır. Bu eserinde doğrudan teslis doktrinini inkâr etmemiş olsa da Katolik Kilise’nin, bir yerine üç tanrı sunarak inanç noktasında yaptığı tahribatı Kutsal Metinler’e bağlı kalarak gidermeye çalışmıştır. Rakovyan Kateşizm’in etkisi görülen bu eserinden dolayı tekrar hapsedilerek 1652 yılına kadar mahkumiyet hayatı sürdüren Biddle²¹⁵ daha sonra, teslis doktrinine asla yer vermeyen Kutsal Metinler’in açıklığa kavuşturulması amacıyla cemaatler oluşturmuş ve bunları zamanla düzenli topluluklar halinde (Bidellianlar veya Gerçek Hıristiyanlar) organize etmiştir.²¹⁶

1651/52 yılında Londra’da Latince bir baskısı yapılan Rakovyan Kateşizm’den dolayı Parlamento, Sozziniyan doktrinlere karşı yoğun bir tepki içerisine girerek kitabın bütün nüshalarını yaktırmış olmasına rağmen “cesur bir kişiliğe sahip olan Bidle bu kateşizmden alıntılar yaparak çocuklara yönelik “A Twofold Catechism” adlı, Hıristiyanlığın gerçek öğretisini Kutsal Metin ifadeleriyle gösteren eserini yayınlamıştır (1654).²¹⁷ Tepkilerden kurtulmayı Londra’dan ayrılmakla başaran Bidle, 1655’de yakalanarak Scilly Adaları’na sürgüne gönderilmiştir.²¹⁸

Yakın dostlarının başarılı girişimleriyle iki yıl sonra tekrar Londra’ya dönerek görüşleri vazetmeye başlamıştır.²¹⁹ II. Charles’in iktidara gelişiyle birlikte, İngiltere Kilisesi’nin öngördüğü ibadetin dışına çıkanların suçlu kabul edildiği “Birleştiricilik Yasası (Act of Uniformity)” yasası çıkarılmış olduğu halde²²⁰ Allah’ın birliği

Resullerin İşleri, 17/24, 25.

214- Wilbur, H. U., II, 192.

215- Wilbur, Our Unitarian., 302.

216- Carpenter, “Unitarianism”, 522.

217- Wilbur, Our Unitarian., 304.

218- Tarrant, Unitarianism, 6.

219- Wilbur, H. U., II, 207.

220- Wilbur, Our Unitarian., 307.

konusunda halk toplantıları düzenleyen Bidle bunların birisinde yakalanarak tekrar hapse atılmıştır (1662).²²¹

Kısa bir müddet sonra hapisnede hastalanarak 22 Eylül 1662 tarihinde ölmüştür.²²² Ölümüyle, başlattığı hareketin düzenli organizasyonu sekteye uğramış olsa da düşünceleri etki alanını sürdürmeye devam etmiştir. Bidle'in öğretisi, Socinus'un fikirlerinden etkilenmiş olmasına rağmen, adorantist anlayışı kabul etmemesi nedeniyle farklılık göstermiştir.²²³

Onun organize ettiği akımı sürdürenlerin önde gelen ilk ismi, arkadaşı Thomas Firmin (1632-1697) olmuştur.²²⁴ Bidle ile Londra'daki vaazları esnasında tanışan²²⁵ ve en yakın dostu olan Firmin, onun etkisini sürdürmüş;²²⁶ Allah'ın birliğe inanmış bir rahip olan Stephen Nye vasıtasıyla "A Brief History of the Unitarians, called also Socinians" adlı eseri bastırmıştır (1687).²²⁷

1689 yılındaki "Hoşgörü Yasası", katoliklerle birlikte teslis muhaliflerini de dışlayınca,²²⁸ aktif bir mücadele başlatılmış; 1691 yılında Firmîn'in finanse ederek yeniden bastırılan Bidle'a ait eserler dağıtılarak hem hareketin literatürü geliştirilmiş, hem de yaygınlaşması sağlanmıştır.²²⁹ Teslis doktrinini inkârcılığı ile Üniteryanizm kapsamında olan bu hareketin güçlü etkisi nedeniyle, Parlamento önleyici tedbir olarak inkârcılara cezaî müeyyideler kararı almıştır.²³⁰ Tüm bu tehditlere rağmen yaygınlığı devam eden hareket, saflarına etkin bir düşünür olan John Locke'un da (1632-1704) katılmasıyla giderek güçlenmiştir.

Kutsal Kitab'ın vahyolunmuş bir doğruluk ölçüsü olduğunu, ancak yazıldığı zamanın gözönünde bulundurularak okunması

221- 'Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 149.

222- Wilbur, H. U., II, 207.

223- Carpenter, *a.g.e.*, 522.

224- Godbey, John C., "Unitarian Universalist Association", 144.

225- Wilbur, Our Unitarian, 309.

226- Allen, "Historical Sketch.", 135.

227- Hall, A., The Beliefs of A Unitarian, 18.

228- Godbey, *a.g.e.*, 144.

229- Wilbur, *a.g.e.*, 310.

230- Carpenter, "Unitarianism", 523.

gerektiğini, her ne kadar mucizeler kabul edilebilir olsa da onların doktrini belirleyemeyeceğini bildirerek²³¹ bağımsız bir dinî düşünce yapısına sahip olan Locke, yayınlamış olduğu “An Essay Concerning Human Understanding” (1690), “Letters on Toleration” (1689-1692) ve “The Reasonableness of Christianity” (1695) eserleriyle İngiliz düşünürlerinin lideri konumuna gelmiştir.²³²

Bir dönem Sozziniyan düşünce sisteminden etkilenen İngiliz Üniteryanizmi, 1703-1750 yılları arasında da Aryan (Arian) itikadından etkilenerek varlığını devam ettirmiştir.²³³ 1708 yılında Hristiyanlığın ilk dönem öğretilerine ve Aryüs gibi ilk dönem rahiplerine yönelik çalışmalarla teslis karşıtı propagandalarını başlatan Dr. Samuel Clarke (1675-1729),²³⁴ 1712 yılında yayınladığı “The Scripture Doctrine of The Trinity” eseriyle, Kutsal Metinler’in doktrinine göre birinci derecede tapınılacak unsurun yalnızca Baba (Tanrı) olduğu ve O’na nazaran ikinci planda kalan Mesih’e ancak aracı olarak hürmet gösterileceği iddialarında bulunmuş; böylece hareketin Aryüs yanlısı görünüm kazanmasını sağlamıştır.²³⁵

Harekete aynı tarzda görünüm kazandıran diğer bir şahıs da Thomas Emlyn (1663-1741) olmuştur.²³⁶ 1702 yılında yazmış olduğu “An Humble Inquiry into the Scripture - Account of Jesus Christ” adlı eseriyle, Clarke gibi, Allah’ın en yüce unsur olduğu, Nesih’in de ikinci planda kaldığı ve bu yüzden asla kendisine ilah mesabesinde tapınılamayacağını öne sürünce hapsedilmiştir (1703-1705).²³⁷ Çıktıktan sonra da, Clarke ile birlikte teslis karşıtı görüşlerini, Presbiteryenlerin de (Presbyterian) katılımıyla yaygınlaştırarak Aryan yorumlu üslûbunu devam ettirmiştir.²³⁸

İngiltere’deki Üniteryan akımı omuzlayan kişilerden Joseph Priestly (1733-1804), dinî olduğu kadar bilimsel çalışmalarıyla da

231- Auer, “Unitarianism”, 298.

232- Adıvar, A. Adnan, Tarih Boyunca İlim ve Din, 221-23.

233- Chadwick, J. W., Old And New Unitarian Belief, 9, 153.

234- Wilbur, Our Unitarian., 324.

235- Wilbur, H. U., II, 240.

236- Allen, “Historical Sketch.”, 143.

237- Wilbur, Our Unitarian., 332.

238- ‘Ata ur-Rahîm, Jesus Prophet., 162-63.

şöhret bulmuştur.²³⁹ Almış olduğu eğitimin etkisiyle Kalvinist olan Priestly, daha sonra Aryan ve son olarak da Leeds’de papazlık görevini yürütüyorken Üniteryan olmuştur.²⁴⁰ Yaptığı başarılı kimyasal araştırmalar sonucu Royal Society üyeliğine kabul edilince şöhrete ulaşmış ve “Appeal to the Serious and Candid Professors of Christianity” adlı eseri ülkenin her tarafına dağıtılmıştır.²⁴¹ En önemli eseri olan “A History of the Corruptions of Christianity (1782)” eseriyle, teslis doktrininin geçersiz ilan etmiş ve Bakire doğum inancını da reddederek Üniteryan akımın gelişim sürecinde yeni bir düşüncenin kurulmasını sağlamıştır.²⁴² Yoğun eleştiriler ve baskılar sonucunda 1794 yılında Amerika’ya gitmiş, hayatının sonuna kadar orada kalmıştır.²⁴³

Priestly’nin yakın arkadaşı olan Theophilus Lindsay (1723-1808), piskoposluk görevinden ayrılarak Londra’da, 17 Nisan 1774’de, Essex Caddesi’nde açmış olduğu toplantı salonunu bir Üniteryan kilisesi (chapel) haline getirmekle,²⁴⁴ İngiltere’deki Üniteryan akımın tarihinde değinilmesi gereken bir sima olmuştur. Lindsay, Joseph Priestly ve Thomas Belsham (1750-1829) gibi dostlarının yardımıyla “The Unitarian Society for the Promotion of Christian Knowledge and the Practice of Virtue through the Distribution of Books” adlı, “hristiyanlığın gerçek anlatımını ve uygulanmasını sağlayacak eserler yayınlamayı hedefleyen bir Üniteryan topluluğu” oluşturarak, hareketin yapılanmasına katkıda bulunmuştur (1791).²⁴⁵

Florence Nightingale’in büyükbabası William Smith’in çabalarıyla kaldırılan 1698 Hoşgörü Yasası’ndan sonra iade edilen sivil haklarla (1819) huzur bulan Üniteryanlar 1825 yılında “The British and Foreign Association” kuruluşunu oluşturmuşlardır.²⁴⁶

239- Auer, “Unitarianism”, 298.

240- ‘Ata ur-Rahim, *a.g.e.*, 166-67.

241- Carpenter, “Unitarianism”, 523.

242- Wilbur, *Our Unitarian.*, 367.

243- Allen, “Historical Sketch.”, 159.

244- Godbey, “Unitarian Universalist.”, 144; Herford, B., “Unitarianism In England”, 89.

245- Wilbur, *H. U.*, II, 328.

246- Tarrant, W. G., *Unitarianism*, 49.

XIX. yüzyıldaki İngiliz Üniteryanizmi'nin en etkili ismi olan James Martineau (1805-1900), harekete yeni bir yorum kazandırmış ve İsa'nın bütünüyle insan olduğunu belirterek Aryanizm görünüşlülükten tamamen kurtarmıştır.²⁴⁷

İtikad yapısı itibarıyla ilahî unsura daha çok yer vermesi açısından Amerika'daki beşerî unsuru ön plana çıkartan Üniteryanizmden farklılık arzeden İngiltere Üniteryanizmi'nin 1950'li yıllarda 350-400'e varan kiliseleri vardır. Ayrıca Oxford'daki Manchester Koleji ve Manchester'deki Üniteryan Koleji olmak üzere de iki tane dinî eğitim okuluna sahiptirler.²⁴⁸

d) Amerika'da Üniteryanizm ve William Ellery Channing (1780-1842)

Amerika'daki Üniteryan hareketin arka planında İngiliz dinî düşünürlerinin fikir uzantılarının etken olduğu ve buna paralel olarak da öncelikle New England'²⁴⁹daki Kongregasyonel kiliseler²⁵⁰ yoluyla ortaya çıktığı görülmüştür.²⁵¹ Bu kiliseler, bir dönem Hollanda'da kalmış olan ve göçederek 1620 yılında bölgeye yerleşen İngilizler'in (The Pilgrims)²⁵² ve yine aynı yıllarda daha özgür yaşamak için İngiltere'den New England'a göçeden Püritenlerin (Puritan) girişimleriyle²⁵³ (1629) oluşturulmuştur.

Ülkedeki denetim ve ceza konusundaki gevşek ortam, ayrıca sınırsız ilkeler üzerine kurulan ibadet ve öğretim kuruluşları liberal dinî düşüncenin yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur.²⁵⁴ Gerek, zamanla oluşan hoşgörü ortamı ve gerekse İngiltere'de teslis doktrini

247- Wilbur, Our Unitarian., 384.

248- Auer, "Unitarianism", 299.

249- New England, Amerika'nın kuzeydoğusundaki eyaletlerine verilen ortak bir isimdir.

250- Her toplumun kendisine özgü yapısı olan bu kiliseler (Congregational Churches), Üniteryanizme yönelmeden önce, Kalvinist teolojiiyi benimsiyorlardı: Wilbur, Our Unitarian., 391.

251- Wilbur, H. U., II, 380.

252- Wilbur, Our Unitarian., 391.

253- Tarrant, Unitarianism, 33.

254- Aynı eser, 34.

üzerine başlayan dinî tartışmaların etkisi bölgeye ulaşmış; Locke ve Emlyn'in fikirleri ülkede rasyonalist ve Aryüscü görüşlerin yaygınlaşmasını sağlamıştır.²⁵⁵ Jonathan Edwards'ın liderliğindeki "Büyük Uyanış (Great Awakening)" hareketine (1735) ve George Whitefield'in, aşırı Calvinist, bağnaz ve fanatik vaazlarıyla (1740), Hristiyanlık tarihinde önemli yer tutan bu uyanış hareketine destek vermesine²⁵⁶ gösterilen tepkilerle, aşamalı olarak Üniteryanizme ulaşan teslis aleyhtarlığı canlanmıştır.²⁵⁷

Dr. John Taylor (1694-1761), "Original Sin (Asli Günah)" (1740) ve "Atonement (Keffaret)" (1751) eserleriyle teslis doktrinine Aryanist bakış açısı getirmiş²⁵⁸ ve bu yaklaşım, Charles Chauncy'nin (1705-1787) İngiliz Üniteryanlar ile ilişki kurarak ebedî ceza aleyhine verdiği vaazlarla yaygınlaşmıştır.²⁵⁹ Dinî konularda bağımsız düşünme hareketinin yükselmesinde payı pulunan etkin bir sima olan Jonathan Mayhew (1721-1766)²⁶⁰ teslis doktrini aleyhinde cesur ve etkili konuşmalarda bulunmuştur.²⁶¹ James Freeman (1759-1835) başkanlığındaki "Kings Chapel (Krallık Kilisesi)" "Dua Kitabı'nı (The Prayerbook)" yeniden gözden geçirerek,²⁶² tamamen teslis doktrinine bağlı Anglikan ayinini kaldırmıştır (1785).²⁶³

1789 yılındaki Fransız ihtilali, Amerika'da sempatiyle karşılanmış ve etkileri dinî sahaya da yayılarak, insan unsurunun, değerli bir varlık oluşu anlayışıyla ön plana çıkarılmasını sağlamıştır.²⁶⁴ 1794 yılında İngiltere'den Amerika'ya göç eden Joseph Priestley'in de katkılarıyla²⁶⁵ gelişim süreci hızlanan teslis karşıtı

255- Carpenter, "Unitarianism", 526.

256- Wilbur, Our Unitarian., 393-94.

257- Jones, Rufus M., "Divergent Religious Bodies", 284.

258- Tarrant, *a.g.e.*, 36.

259- Auer, "Unitarianism", 299.

260- Tarrant, *a.g.e.*, 39.

261- Wilbur, H. U., II, 388.

262- Aynı eser, 390.

263- Carpenter, *a.g.e.*, 526.

264- Tarrant, *a.g.e.*, 39.

265- 'Ata ur-Rahim, Jesus Prophet., 169; Brooke, Herford, "Unitarianism in England", 90.

Üniteryan harekete, öfkeli bir Tanrı, günahkâr bir insan ve kurban edilmiş bir Mesih imajı sunan Kalvinizme karşı mücadelesiyle kimlik kazanan ve alternatif olarak ruhun yüceliğini, ilâhi eser olduğunu, ebedîliğini savunan William Ellery Channing'in (1780-1842) katılmasıyla yeni bir çığır açılmıştır.²⁶⁶

New England'daki dinî hayatın birliğin tesis etmeye uğraşan Channing, 1819 yılında Baltimore'de meşhur "Unitarian Christianity (Üniteryan Hristiyanlık)" vaazı ile liberallere, Allah'ın birliği, yüce ahlâk sahibi olduğu, İsa'nın Allah'a oranla ikinci planda kaldığı, görevini Allah ile insan arasında aracı olduğu ve insanların ahlakî sorumlulukları bulunduğu, gibi görüşlerini veciz ve belîğ bir şekilde sunarak²⁶⁷ soylu karakteri, belağati vasıtasıyla Üniteryan hareketin Amerika'daki en etkin lideri olmuştur.²⁶⁸

Fikirleriyle teslis dogması yanlılarına meydan okuyan bu lider, insanın gerçek doğasının yüce olduğu, akılın Allah bağışı olduğu ve bütün kutsal kitapların Allah'ın isteğini yansıttığı görüşleriyle olumlu puan kazanmış²⁶⁹ ve bu yöndeki çalışmalarıyla Amerika'da olduğu kadar İngiltere'deki hareketin de en ön sıradaki ismi olmuştur.²⁷⁰

1816 yılında kurulan "The Divinity School of Harvard University (Harvard Üniversitesi İlâhiyat Okulu)" sayesinde etkin liderler oluşturan Üniteryaniştler,²⁷¹ teşkilatlanma arzusu içerisine girerek, eserlerini yaygınlaştırmak, cemaatlerini desteklemek ve kiliseler inşa etmek amacıyla 1825 yılında, İngiliz Üniteryanlarıyla aynı günlerde, birliklerini kurmuşlar ve "American Unitarian Association (Amerika Üniteryan Birliği)" oluşturmuşlardır.²⁷² Ancak bu birlik, kiliselerin değil, kişilerin birliği olmuştur.²⁷³

266- Briggs, George W., "Channing", Unitarianism: Its Origin and History, 184; Carpenter, "Unitarianism", 526.

267- Godbey, "Unitarian Universalist Association", E. R., XV, 143; Briggs, *a.g.e.*, 182.

268- Crompton, "The Story of A Free Church", 8.

269- Carpenter, *a.g.e.*, 526.

270- Hall, The Beliefs., 19; Briggs, *a.g.e.*, 178.

271- Carpenter, *a.g.e.*, 526.

272- Aynı eser, 526.

273- Godbey, "Unitarian Universalist.", 143.

Ralph Waldo Emerson'un (1803-1882) "Address to the Harvard Divinity School (Harvard İlahiyat Okulu Üzerine Söylev)" (1838) ve Theodore Parker'ın (1810-1860) "The Transient and Permanent in Christianity (Hıristiyanlıkta Fânîlik ve Bâkîlik)" (1841) adlı hitabeleri,²⁷⁴ dinî liberalizm akımını körüklemiştir.

Ulûhiyyetin, doğanın her parçasında tezâhür ettiğini vurgulayan Üniteryanlar, İsa'nın "Allah sevgisi ve insanın önemini belirten bir din sunduğu" fikrini benimseyerek, bilim, felsefe, karşılaştırmalı dinler araştırmaları, dinî samimiyet ve insanseverlik konularına geniş yer vermişlerdir.²⁷⁵

1844 yılında Pennsylvania'da, The Meadville Theological School (Meadville İlahiyat Okulu)" Üniteryanizm'in, New England'ın batı kesimine yayılmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur.²⁷⁶

1900 yılında, Boston'da teşkil edilen "International Council of Unitarian and Other Liberal Religious Thinkers and Workers (Uluslararası Üniteryan ve Diğer Dinî Düşünürler ve Mücadele Verenler Konseyi)" vasıtasıyla,²⁷⁷ Londra, Amsterdam, Cenevre, Boston, Berlin (1910), Paris (1913), Boston (1920) toplantılarında, farklı milletleri ve inançları biraraya getirmeyi başaran Amerikalı Üniteryanlar, 1904 yılında da Kaliforniya Berkeley'de "Unitarian Theological School (Üniteryan Teoloji Okulu)"u tesis etmişlerdir.²⁷⁸

3- Üniteryanizm'in Günümüzdeki Durumu

XX. yüzyılın başlarından itibaren Amerika'da Üniteryanlar ile Universalistler arasında başlatılan diyalog 1953 yılında "Council of Liberal Churches (Üniteryan-Universalist)" organizasyonu ile şekillenmiş ve bu konseyin karşılıklı programları ele alınarak Dana Mc Lean Greeley'in başkanlığı altında 1961 yılında her iki akım da "Unitarian Universalist Association (Üniteryan Universalist Birliği)"

274- Crompton, "The Story.", 8-9.

275- Carpenter, *a.g.e.*, 526.

276- Auer, "Unitarianism", 300.

277- Wilbur, H. U., II, 485.

278- Carpenter, *a.g.e.*, 526.

adıyla aynı çatı altında birleştirilmişlerdir.²⁷⁹

1819'da "Christian Leader" adı altında yayınlanmaya başlayan Üiversalist akımın yaygın organı ile 1821'de yayın hayatına başlayan "Christian Register" adlı Üiteryan yayın organı, sağlanan bu birlikten sonra 1961 yılında "Register-Leader" adı altında biraraya getirilmiştir.²⁸⁰

Beacon Press adlı Boston'daki yayınevi, Amerika'daki Üiteryan akımın yayın merkezi olmuş²⁸¹ ve bu özelliğini 1961 yılında sağlanan birlik doğrultusunda sürdürmektedir.

Üiteryan Üiversalist Birliği, dinî konularda bağımsız düşünebilmenin gerekliliğine dikkat çekerek, Allah'ın tüm doğayı sardığını ve doğanın her zerresinde tezâhür ettiğini, hümanizmin dindeki önemini, bilimsel teolojinin oluşturulmasını, dinin evrensel boyutlarda olmasını, inançların belirlenmesinde akılın rol oynamasını iddia etmişlerdir.²⁸²

"International Association for Religious Freedom (Uluslararası Dinî Özgürlük Birliği)"ın 49 üye grubundan birisi olan Üiteryan Üiversalist Birliği, 1984 yılında yakın ilişki içerisinde bulunduğu "Canadian Unitarian Council (Kanada Üiteryan Konseyi)" dahil olmak üzere toplam 1010 kilise ve dernekte 138.110 yetişkin üyeye sahiptir.²⁸³

Eğitimlerini ise, Şikago Üniversitesi bünyesindeki Meadville Theological School (Meadville Teoloji Okulu), Kaliforniya Berkeley'deki The Starr King School for Ministry, Massachusetts, Cambridge'deki Harvard Divinity School (Harvard İlâhiyat Okulu) ve Massachusetts Medford'daki Tufts Üniversitesi Crane Theological School'da (Crane Teoloji Okulu) yapmaktadırlar.²⁸⁴

279- Godbey, "Unitarian Universalist.", 146.

280- "Some Important Dates in Unitarian and Universalist History", The Unitarian Universalist Pocket Guide, 59, 62.

281- Auer, "Unitarianism", 300.

282- Godbey, *a.g.e.*, 146.

283- Aynı eser, 146.

284- "Unitarian Universalist Association", The Unitarian Universalist Pocket Guide, 55.

4- Üniteryanizm'in İnanç Yapısı

Bu konuda ilk belirtilmesi gereken özellik, Üniteryanların herhangi bir kredoya (âmentü) bağlı olmadığı gerçeğidir.²⁸⁵

Üniteryanizm, Allah'ın bir olduğuna ve evrendeki düzenliliğin ancak birlik prensibine göre işlediğine inanmaktadırlar.²⁸⁶

Yalnızca İsa'nın değil, mecazi olarak bütün insanların Allah'ın çocukları olduğuna inanarak,²⁸⁷ teslis doktrinine karşı mücadele vermişlerdir.

İnançla ilgili konularda otoritelerin yerine insan aklının belirleyici olduğunu kabul etmektedirler.²⁸⁸

Nasıra'lı İsa'nın hatırasına gereken saygıyı göstermek suretiyle O'nun ilminin yüceliğini kabul etmekte ve "asla yanılmaz" olduğuna ise inanmamaktadırlar.²⁸⁹ Nasıra'lı marangoz olan Yusuf ile Meryem'in her insan gibi, dünyaya gelen çocuğu olarak gördükleri İsa'nın, "mucizevi doğumunu" reddetmektedirler.²⁹⁰ Üniteryanlar, insan şuuruna hitap eden Allah'ın her dönemde, insanlara doğruyu bildirmek için peygamberler gönderdiğine²⁹¹ ve İsa'nın da bu zincirin en önemli unsuru olduğuna inanmaktadırlar.²⁹²

İsa Mesih'in ilahlığı ile ilgili dogmaya karşı güçlü itirazlarda bulunularak,²⁹³ O'nun "insanlığın günahını temizlemenin bedelini canıyla ödemek suretiyle Allah'ın öfkesini dindirdiği" anlayışını, ilâhî sabır ve sonsuz sevgi sahibi olan Allah'a karşı yapılmış çirkin bir iftira olduğunu benimsemektedirler.²⁹⁴

285- Mendelsohn, Jack, "A Different Kind of Language", The Unitarian Universalist Pocket Guide, 13; Chadwick, Old And New Unitarian Belief, 58.

286- Auer, "Unitarianism", 301.

287- Tarrant, Unitarianism, 86.

288- Wilbur, H. U., I, 5; Üniteryanizm, Kutsal Kitab'ın anlaşılması ve yorumlanması konusunda aklın büyük önemi taşıdığını vurgular: De Normandia, James, "Unitarianism and Modern Biblical Criticism", Unitarianism: Its Origin And History, 274.

289- Auer, *a.g.e.*, 301.

290- Emerton, Ephraim, Unitarian Thought, 148.

291- Hall, The Beliefs., 50.

292- Tümer-Küçük, Dinler Tarihi, 172.

293- Auer, "Unitarianism", 301.

294- Hall, The Beliefs., 92.

Din ile ahlâkın gizli bir bütünleşme içerisinde bulunduğunu ileri süren Üniteryan düşünce,²⁹⁵ İsa'yı "insanlığın ahlâk önderi" olarak görmektedir.²⁹⁶

Bilimsel gerçeklere, aklın ön plana çıkarılması sonucu, gereken önemi vererek, tabiatın normal seyrinin dışında vukû bulmuş olan mucizeleri, inanç belirleyicisi olarak kabul etmezler.²⁹⁷

Kutsal Ruh'un ise, ilham (vahiy) aracısı, insan ruhunun derinliklerinde Allah'ın lütfu olarak yerleşmiş bulunan ve kâinatı besleyen bir unsur olarak ele alındığı teslis karşıtı bu hareketin, insana verdiği önem de dikkat çekmektedir.²⁹⁸

Bu önemin sonucu olarak, doğuştan gelen "aslî günah" anlayışı reddedilmekte²⁹⁹ ve her ne kadar insanlar hata yapmış olsalarda, öz itibarıyla günahkâr olmadıkları kabul edilmektedir.³⁰⁰ Ayrıca bu anlayışa paralel olarak da, "Cennet ve Cehennem" olgularına farklı bir yorum içerisinde bakmaktadırlar.

Cennet'in, insan hayatındaki en iyi ve güzel olanın mükemmele ulaşması; Allah'a yakınlaştıracak halis bir kalbin oluşması ve ulvî istekler içerisindeki mukaddes bir ruhun vücut bulması³⁰¹ olarak, ifade edildiği Üniteryan düşüncede, Allah'ın gerçek ve kutsal yolu göstermiş olduğu kullarını asla ebedî bir eziyet ile (Cehennem) cezalandırmayacağı anlayışı hakimdir.³⁰²

Üniteryan hareketin mensupları, gerek Allah'ın birliği, gerekse İsa Mesih'in tabiatı konusunda ortaya koyduğu teslis karşıtı görüşlerini, Yeni Ahit üzerinde odaklaştırılan titiz çalışmalar sonucunda pekiştirmişlerdir.³⁰³ Özellikle Yeni Ahit'i oluşturan ve yazarlarının yahudi-hristiyan kökenli monoteist düşünce sahibi kişiler olmasıyla teslisçi zihniyetten uzak bir tarzda kaleme alınan Sinoptik

295- Aynı eser, 29.

296- Auer, *a.g.e.*, 301.

297- Emerton, *a.g.e.*, 49.

298- Hall, *a.g.e.*, 39.

299- Emerton, *a.g.e.*, 50.

300- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 172.

301, Hall, *The Beliefs.*, 112.

302- Tarrant, *Unitarianism*, 87.

303- Chadwick, *Old And New Unitarian Belief*, 87.

İnciller'in Üniteryan düşüncenin hristiyanlığın temelini oluşturduğuna delil teşkil ettiğini ısrarla vurgulamışlardır.³⁰⁴ Bu anlamda Kutsal Kitap'a büyük saygı gösteren Üniteryanizm, onun geçmişten günümüze gelen en yüce bir ilham kaynağı ve insanlığın düşünce tarihi ile ilgili köklü bir belge olduğunu benimsemekte,³⁰⁵ ancak yazarlarının insan olması açısından muhtevasında muhtemel hatalar taşıyabileceğini de ayrıca belirtmektedir.³⁰⁶

Üniteryanlar, isteklerin veya ihtiyaçların istenmesi amacıyla yapılan duaları, Allah'ın işine karışmak olduğu kanaatiyle redderek;³⁰⁷ gerçek duanın, Allah'ın isteğini öğrenmeye çabalamak ve bunu gerçekleştirmek için güç kazanmak, anlamında olduğunu ifade etmekteledir. Çünkü dua, Allah'ın fiiliyatında değil, insanın niyet ve isteklerini temizleyerek bizzat insanların fiiliyatlarında değişikliğin nedeni olmakta; ve Allah'ın davetine, ruhun verdiği karşılığı ifade etmektedir.³⁰⁸

Din gerçeğinin dinamizmine, insanın varlığını saran sorunlarla ilgilenme tarzı oluşuna; hayatın hiçbir noktasına değinmeyen bir dinî öğretinin, din değeri taşımayacağına ve dinin, hem ferdi hem de sosyal hayatta büyük çapta etkili olması gerektiğine inanılmaktadır.³⁰⁹

Kilise'nin, dinin yayılması doğrultusunda kullanıldığı ölçüde bir anlam taşıyacağını savunan bu akımın mensupları, dinin kiliseye alet edilmesine karşı çıkmakta³¹⁰ ve kilisenin kutsallığının ancak üyelerine kutsal hayata ulaşmayı sağlamakla mümkün olacağını bildirmektedirler.³¹¹ Kilisede veya başka mekanlarda yapılan toplu ibadetleri, ferdin şuurlanmasına yol açacağından dolayı olumlu görmekte,³¹² ancak Allah'a yaklaşımı sağlayan bu eylemlerin, üstünlük anlayışı içerisinde telakki edilerek, insanlar arasında

304- Aynı eser, 140.

305- Emerton, *a.g.e.*, 146.

306- Auer, "Unitarianism", 301.

307- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 172.

308- Hall, *a.g.e.*, 102.

309- Auer, *a.g.e.*, 301.

310- Hall, *a.g.e.*, 126.

311- Emerton, *Unitarian Thought*, 227.

312- Hall, *a.g.e.*, 128.

düşmanlıklara ve savaşlara yol açacak şekle dönüştürülmesine kesinlikle karşı çıkmak³¹³ suretiyle diğer dinlere karşı da bir hoşgörü tutumu sergilemektedirler.³¹⁴

5- Üniteryanizme Göre Sakramentler

Bir Protestan Reformu sonrası teolojik akım olarak Üniteryanizm, dönemin genel karakterinde görüldüğü gibi, sadece “Vaftiz ve Evharistiya” sakramentlerini kabul etmişse de, bu dinî uygulamaların bilinen ve benimsenen anlamlarına bütünüyle farklı bir yaklaşım tarzı geliştirmiştir.

“Asli günahtan arınma”nın sağlanmasına yönelik olarak uygulanan ve yüzyıllar boyunca böyle süregelen vaftiz sakramenti, Üniteryanlar tarafından işin bu yönüne hiç değinilmeden, “Allah’ın bağışlamış olduğu çocuk nimetine karşı şükran duygularının samimi ifadesi ve bahşedilen bu çocuğun, Allah’ın dilediği ölçülerde yetiştirileceği sözünün verilmesi” şeklinde telakki edilerek uygulanmaktadır.³¹⁵

Pavlus’un öğretileriyle, geleneksel bir “hatıra yemeği” olmaktan çıkarılan ve “Ekmek-şarapla, İsa Mesih’in bedenine ve kanına ortak olmak” şekline büründürülen Evharistiya sakramenti, Üniteryan düşünce sisteminde aynıyla yer bulamamış; böyle bir görüntüyle düşünce sistemine tezat oluşturacak bu sakrament, “İsa’nın mesajını hatırlatan, O’nun hakikat için çektiği çileleri canlandıran ve bu suretle, kişileri dinî ve ahlâkî hayatı yaşamada geliştirecek âyin” niteliği içerisinde tatbik edilebilir özellik kazanmıştır.³¹⁶

Tüm bu bilgilerden sonra kısaca belirtmek gerekirse, teslis doktrinindeki unsurların asla Kutsal Kitap’la bağdaşmayacağını öne süren³¹⁷ Üniteryanizm, doktrinler sunmaktan ziyade, inanç esaslarına taassubî zihniyetle bağlanmaktan sakınan; aklın belirlediği esaslara itibar eden; dinler arasındaki hoşgörüyü benimseyen,³¹⁸ sağlam felsefî ilkelere ve pratik dinî yapıya dayanan teolojik bir sistemdir.

313- Emerton, *a.g.e.*, 237.

314- Tümer-Küçük, *a.g.e.*, 172.

315, Hall, *a.g.e.*, 132.

316- Aynı eser, 133.

317- Wilbur, *Our Unitarian Heritage*, 9.

318- Wilbur, *H. U.*, I, 5.

SONUÇ

İnsanların kardeşliğini, eşitliği, komşularını, hatta düşmanlarını sevmeyi, kullar ile Allah arasında sevgi bağlarını oluşturmayı amaçlayan bir davet sunan İsa, yahudiliği tamamlamak göreviyle hristiyanlığın odak noktasını teşkil etmektedir.

Zamanla, çeşitli etkenlerin doğurmuş olduğu sonuçlarla, asıl öğretiyle hiç bir bağıntısı bulunmayan teslis doktrininin katılması, bu davetin asıl yönünü silip götürmüş ve hristiyan dininin tarihi süreci içerisinde yoğun tartışmalara yol açmıştır.

İlk dönemlerden itibaren başlatılan bu tartışmalar, Ebiyonizm, Monarşiyанизm, Aryanizm tarafından şekillendirilerek; protestan hareketin başlattığı reform döneminde de Anabaptizm ve Sozziniyanizm aracılığıyla sürdürülerek, aynı tartışmaya katılan Üniteryanizm'in ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Hristiyanlığı, teslisin bu örtücülüğünden kurtarıp; Kutsal Yazıları, aklın değerlendirmesine tâbi tutarak elemek sûretiyle, gerçeklerin ortaya çıkarılması gayesini taşıyan Üniteryan hareket, aslında teslis doktrinine karşı sonradan oluşmuş bir tepki hareketi değildir. Allah'ın birliğini savunan özelliğiyle, teslis doktrininin önceki hristiyanlığın saf öğretilerinin sunulduğu ilk döneme uzanmaktadır. Teslis aleyhtarı olması, bu ilk dönemin gerçek ve katışıksız öğretilerini yeniden hâkim kılmak istemesinin bir sonucudur.

Dinî düşüncenin oluşmasında akıl unsurunu ön plana çıkararak insanı yücelten Üniteryanizm, diğer dinlere karşı gösterdiği hoşgörüyle dikkatleri üzerine çekmektedir. Hareketin mensupları tarih boyunca birçok zulümlere maruz kalmış, ancak yılmadan ve kendilerinden emin olarak sürdürdükleri çalışmaları sonucu geniş alanlara yayılmıştır. Davayı taşıyanlar, farklı ülkelerde, kişisel yeteneklerini kanıtlayan şahıslarla hareketin etkinleşmesini sağlamıştır.

Hiçbir sağlam mantığın, teslis doktrini ve beraberinde getirdiği hataları kabul edemeyeceğini iddia eden Üniteryanlar, bu çalışma boyunca da görüldüğü şekilde, bu iddialarını çeşitli yöntemlerle ispat

etmeye çalışmışlardır. Ancak meyve vermeye başladığı sezinlenen bu çalışmalar, sapkınlık olarak nitelendirilerek, baskıcı teslis mensupları tarafından eziyet ve zulümlerle yok edilmeye mâruz kalmıştır.

Teslis doktrini ve ondan kaynaklanan yanlış inançları reddetme konusundaki gayretleri sebebiyle Üniteryanların zaman zaman “Muhammedîler” olarak adlandırılmaları tarihî kayıtlara geçmiştir.

Katıldığımız görüşlerin mücadelesi yolunda cesur adımlar atan Üniteryanların, katılmadığımız görüşlerinin olmadığı sonucuna varılmamalıdır. Âhîret hayatını kabul etmemek, akıl unsurunu dinî düşüncede ön plana çıkarmakta ifrat derecesine ulaştırmak, bilimsel kanunları bütün doğruların ölçüsü olarak görmek gibi anlayışlar, katılmadığımız Üniteryanist ilkelerdir.

Üniteryanların, ahlâkî değerler topluluğu olarak gördükleri din anlayışını hayatın bütün alanlarına hâkim kılmak arzuları, dinin hayata hâkim kılınması şuuru açısından, kaydedilecek ideal bir özelliğe sahiptir.

Bütün yönleriyle Üniteryanizm, haklı olarak tevhidî bir dinin mensupları için dikkat çekici ve hakkında çok yönlü araştırmalar yapılmasına lâayık olmaktadır.

KAYNAKLAR

- Adivar, A. Adnan**, Tarih Boyunca İlim ve Din, Remzi Kitabevi, İstanbul 1987.
- Allen, Joseph Henry**, "Historical Sketch of The Unitarian Movement Since The Reformation", The American Church History Series, X, The Christian Literature Co., New York 1894.
- , "Early Christian Doctrine", Unitarianism: Its Origin And History, American Unitarian Association, Boston 1895.
- "Anabaptists"**, The Faiths of The World (Ed. by James Gardner), I, Edinburgh?.
- "Arianism"**, D. R. E., U. S. A. 1921.
- "Arians"**, The Faiths of The World (Ed. by James Gardner), I, Edinburgh?.
- "Ariusçuluk"**, Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, I, İstanbul 1969.
- 'Ata ur-Rahim, Muhammad**, Jesus Prophet of Islam, Diwan Press, Norfolk 1977.
- Auer, J. A. C. Fagginger**, "Unitarianism", E. A., XXVII, New York-Chicago-Washington 1957.
- Aydın, Mehmet**, "Hristiyanlıkta Teslis Doktrini ve Hristiyan İtizalleri", A. Ü. İ. F. İ.İ.E. Dergisi, V, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1982.
- , "Batı ve Doğu Hristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", A. Ü. İ. F. Dergisi, XXVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1985.
- Barnabas İncili** (Çev. Mehmet Yıldız), Kültür Basın Yayın Birliği, İstanbul ?
- Beach, Seth C.**, "Unitarianism And The Reformation", Unitarianism: Its Origin And History, American Unitarian Association, Boston 1895.
- Beard, Charles**, The Reformation of The Sixteenth Century in Its Relation To Modern Thought And Knowledge, London 1927.
- Berkes, Niyazi**, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî

- Kimliği", Belleten, XXVI/104, T. T. K. Basımevi, Ankara 1962.
- Besnard, Albert M.**, Hristiyan İlahiyatı (Çev. Mehmet Aydın), Konya 1983.
- Bianchi, Ugo**, The History of Religions, Leiden 1975.
- "A Bibliography of Unitarian and Universalist History"**, The Unitarian Universalist Pocket Guide (Ed. by Harry Barron Scholefield), Beacon Press, Boston 1965.
- Bolay, Süleyman Hayri**, "Yeni Eflatunculuk", Felsefî Doktrinler Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
- , "Bizanslı Âlimlerin İstanbul'dan Kaçmaları ve Rönesansı Başlatmaları Meselesi", A. Ü. İ. F. Dergisi, XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.
- Brandon, S. G. F.**, "Anabaptists", D. C. R., London 1970.
- , "Arianism", D. C. R., London 1970.
- , "Ebionites", D. C. R., London 1970.
- Briggs, George W.**, "Channing", Unitarianism: Its Origin And History, American Unitarian Association, Boston 1895.
- Bucaille, Maurice**, Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an (Çev. Mehmet Ali Sönmez), D. İ. B. Yayınları, İstanbul 1987.
- Campbell, R. J.**, The Life of Christ, New York 1921.
- Carpenter, J. Estlin**, "Unitarianism", E. R. E., XII, Edinburgh 1921.
- Chadwick, John White**, Old And New Unitarian Belief, Boston 1894.
- Challaye, Felicien**, Dinler Tarihi (Çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yayınevi, İstanbul 1960.
- Christie, Francis Albert**, "Unitarianism", D. R. E., U. S. A. 1921.
- Cilacı, Osman**, "Barnaba İncili", T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, V, İstanbul 1992.
- Clow, William Mac Callum**, "Socinianism", E. R. E., XI, Edinburgh 1920.
- Collins, Raymond F.**, "Gospel", E. R., VI, New York 1987.
- Crompton, Arnold**, "The Story of A Free Church", The Unitarian

- Universalist Pocket Guide (Ed. by Harry Barron Scholefield), Beacon Press, Boston 1965.
- Cross, George**, "Socinianism", D. R. E., U. S. A. 1921.
- Daniélou, Jean-Marrou, Henri**, The Christian Centuries The First Six Hundred Years (Tr. by Vincent Cronin), I, London 1983.
- De Normandia, James**, "Unitarianism and Modern Biblical Criticism", Unitarianism: Its Origin And History, American Unitarian Association, Boston 1895.
- Davies, John Gordon**, "Arianism", E. B., II, U. S. A. 1972.
- , "Arius", E. B., II, U. S. A. 1972.
- Kelly, John Norman Davidson**, "Sabellianism", E. B., XIX, U. S. A. 1972.
- "Ebionites"**, The Faiths of The World (Ed. by James Gardner), I, Edinburgh?.
- Ebu Zehre, Muhammed**, Hristiyanlık üzerine Konferanslar (Çev. Âkif Nuri), Fikir Yayınları, İstanbul 1978.
- Emerton, Ephraim**, Unitarian Thought, The Macmillan Company, New York 1916.
- Fekete, L.**, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699" (Çev. Sadrettin Karatay), Belleten, XIII/52, T. T. K. Basımevi, Ankara 1949.
- Fisher, George Park**, History of Christian Doctrine, International Theological Library, New York 1919.
- Foakes-Jackson, Frederick John**, "Arianism", E. R. E., I, Edinburgh 1908.
- Fulton, John F.**, Michael Servetus Humanist And Martyr, New York 1953.
- Godbey, John C.**, "Servetus, Michael", E. R. (Ed. by Mircea Eliade), XIII, New York 1987.
- , "Sozzini, Fausto Pavolo", E. R., XIII, New York 1987.
- , "Unitarian Universalist Association", E. R., XV, New York 1987.
- Grant, Robert Mc Queen**, "Ebionites", E. B., VII, U. S. A. 1972.
- Grimm, Harold J.**, The Reformation Era 1500-1650, New York 1960.

- Hall, Alfred**, The Beliefs of A Unitarian, London 1947.
- Hellwig, Monika K.**, "Christian Sacraments", E. R., XII, New York 1987.
- , "Eucharist", E. R., V, New York 1987.
- Herford, Brooke**, "Unitarianism In England", Unitarianism: Its Origin And History, American Unitarian Association, Boston 1895.
- Houtin, Albert**, "Hristiyanlığın Kısa Tarihi" (Çev. Abdurrahman Küçük), A. Ü. İ. F. Dergisi, XXV, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Hromadka, Joseph L.**, "Doğu Ortodoksluğu" (Çev. Günay Tümer), A. Ü. İ. F. Dergisi, XVII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1969.
- İbrani Din Bilgisi** (Özetler), İstanbul 1969.
- İncil Müjde**, Ankara 1986.
- İncili Şerif Yahut İsa Mesihin Yeni Ahit Kitabı**, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1979.
- İzzetî, Ebu'l-Fazl**, İslâm'ın Yayılışı Tarihine Giriş (Çev. Cahit Koytak), İnsan Yayınları, İstanbul 1984.
- Jacob, Xavier**, İncil Nedir? Tarihi Gerçekler, Ankara 1985.
- Jones, Rufus M.**, "Divergent Religious Bodies", An Outline of Christianity, III, London?
- , The Church's Debt To Heretics, New York?
- Kelly, John Norman Davidson-Davies, J. G.**, "Sabellianism", E. B., XIX, U. S. A. 1972.
- Kenworthy, Fred**, "Unitarianism", D. C. R. (Ed. by S. G. F. Brandon), London 1970.
- Kitabı Mukaddes**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1976.
- Koester, Helmut Heinrich**, "Gospels", E. B., X, U. S. A., 1972.
- Kur'an-ı Kerim** (ve Yüce Meali, Süleyman Ateş), Kılıç Kitabevi, Ankara 1983.
- Kutub, Muhammed**, Çağdaş Fikir Akımları (Çev. M. Beşir Eryarsoy), I, İşaret Yayınları, İstanbul 1991.
- Kuzgun, Şaban**, Dört İncil, Yazılması Derlenmesi Muhtevası Farklılıkları ve Çelişkileri, I, İstanbul 1991.

- Küçük, Abdurrahman-Tümer, Günay, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1988.**
- Latourette, Kenneth Scott, A History of Christianity, U. S. A. 1955.**
- Lawlor, Hugh Jackson, "Samosatenism", E. R. E., XI, Edinburgh 1920.**
- Lecler, Joseph, Toleration And Reformation (Tr. by T. L. Westow), I, London 1960.**
- Lindsay, Thomas M., A History of Reformation, II, New York 1917.**
- Marrou, Henri-Daniélou, Jean, The Christian Centuries The First Six Hundred Years, I, London 1983.**
- Mc Glothlin, William Joseph, "Anabaptism", E. R. E., I, Edinburgh 1908.**
- , "Anabaptists", D. R. E., U. S. A. 1921.**
- Mendelsohn, Jack, "A Different Kind of Language", The Unitarian Universalist Pocket Guide, Beacon Press, Boston 1965.**
- Meslin, Michel, "Baptism" (Tr. by Jeffrey C. Haight-Annie S. Mahler), E. R., II, New York 1987.**
- "Monarchianism", E. B., XV, U. S. A. 1972.**
- Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi (Çev. Fikret Işıltan), T. T. K. Basımevi, Ankara 1981.**
- Pope, Hugh, "Monarchianism", E. R. E., VIII, Edinburgh 1915.**
- Redhouse Sözlüğü, İngilizce-Türkçe, İstanbul 1993.**
- Renan, Ernest, İsa'nın Hayatı (Çev. Ziya İshan) Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1945.**
- "Sabellianism", D. R. E., U. S. A. 1961.**
- "Samosata", E. B., XIX, U. S. A. 1961.**
- "Samosatenians", The Faiths of The world (Ed. by James Gardner), I, Edinburgh?.**
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Otağ Yayınları, İstanbul 1983.**
- Schimmel, Annemarie, Dinler Tarihine Giriş, A. Ü. İ. F. Yayınları, Ankara 1955.**
- Serveto, Michael, "On The Errors of The Trinity, Libri Sebtem"**

- (Tr. by Earl Morse Wilbur), Harvard Theological Studies, XVI, Harvard University Press, Cambridge 1932.
- “Some Important Dates in Unitarian and Universalist History”**, The Unitarian Universalist Pocket Guide, Beacon Press, Boston 1965.
- Taplamacıoğlu, Mehmet**, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Ankara 1963.
- Tarrant, William George**, Unitarianism, London 1912.
- Tümer, Günay**, Hristiyan ve İslam Dinlerinde Meryem (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara 1979.
- , Küçük, Abdurrahman, Dinler Tarihi, Ocak Yayınları, Ankara 1988.
- Türkkan, Candan**, Mitoloji, Ankara 1976.
- “Unitarian Universalist Association”**, The Unitarian Universalist Pocket Guide, Beacon Press, Boston 1965.
- Weber, Max**, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu (Çev. Zeynep Aruoba), Hil Yayın, İstanbul 1985.
- Wilbur, Earl Morse**, Our Unitarian Heritage, The Beacon Press, Boston 1925.
- , A History of Unitarianism, I (Socinianism And Its Antecedents), Harvard University Press, Cambridge 1945.
- , A History of Unitarianism, II (In Transylvania, England and America), Harvard University Press, Cambridge 1952.
- Wilken, Robert L.**, “Ebionites”, E. R. (Ed. by Mircea Eliade), IV, New York 1987.
- Williams, George Huntston**, “Anabaptists”, E. B., I, U. S. A. 1972.
- , “Servetus, Michael”, E. B., XX, U. S. A. 1972.
- Wood, Clement**, İspanya’da Engizisyon (Çev. Ö. Rıza Doğrul), Koşkun Basımevi, İstanbul 1938.
- Woodord, David**, “Unitarianism”, Our Separated Brethern, Catholic Truth Society, London 1968.
- Zrefzmann, Hans**, The Beginnings of The Christian Church, London 1960.
- Zweig, Stefan**, The Right To Heresy Castellio Against Calvin (Tr. by Eden and Cedar Paul), London 1936.